

ROZDZIAŁ 1

MAŁOPOLSKA WSCHODNIA I WOŁYŃ W LATACH 1918–1945

„... Lwów, któreż polskie serce nie drgnie na to miano?”
(Józef Piłsudski)¹

1.1 Od pierwszej wojny światowej do traktatu ryskiego

Wybuch I wojny światowej spowodował konsolidację polskiego środowiska niepodległościowego we Lwowie². Przejawem tego było sformowanie 29 sierpnia 1914 r. polskiej jednostki wojskowej (Legion Wschodni), na czele której stanął gen. Józef Haller³.

Lwowiacy z zainteresowaniem obserwowali austriackich żołnierzy przygotowujących się do wojny z Rosją, serdecznie żegnając wyruszające na front oddziały tamtejszego garnizonu. Zdaniem Stanisława Grabskiego, ówczesnego przywódcy galicyjskiej endecji „we Lwowie, nie tylko wśród młodzieży, ale i wśród przeważającej części starszego społeczeństwa, brały coraz silniej górę nastroje bojowe”⁴.

Losy, interesującego nas terenu, rozstrzygnęły się bardzo szybko w wyniku wielkiej bitwy galicyjskiej. Kolejne starcia pod Lwowem (od 25 sierpnia do 2 września), Złotą Lipą (zwaną także bitwą pod Złoczowem, od 25 do 27 sierpnia) oraz Gniłą Lipą (od 29 do 30 sierpnia) zakończyły się porażką wojsk austriackich i ich odwrotem za rzekę Wereszycę.

¹ W. Budzyński, *Miasto Lwów*, Warszawa 2012, s. 293.

² Już pod koniec XIX w. Lwów zyskał miano polskiego Piemontu. Działo w nim blisko 200 różnych stowarzyszeń i organizacji (społecznych i politycznych, wywodzących się z różnych nurtów–narodowego, socjalistycznego i ludowego). W mieście Polacy manifestowali swój patriotyzm, uroczystie organizując obchody bitwy pod Grunwaldem, odsieczy wiedeńskiej czy Konstytucji 3 Maja. W 1908 r. z inicjatywy Józefa Piłsudskiego we Lwowie zorganizowano tajny Związek Walki Czynnej (ZWC). Jego nominalnym dowódcą został Kazimierz Sosnkowski. W mieście zorganizowano również Związek Strzelecki (na jego czele stanął Władysław Sikorski). W Stanisławowie tuż przed wybuchem wojny gościł J. Piłsudski, wizytując Związek Strzelecki oraz współpracujące z nim zrzeszenia: Związek Walki Czynnej, Drużyny Strzeleckie, Skautingu i Sokole Drużyny Polowe. Wygłosił jednocześnie odczyt poświęcony walce o niepodległość Polski w XIX w. i doświadczeniom rewolucji 1905 r.; S. S. Nicieja, *Lwów. Miasto zatartych granic*, Rzeszów 2013, s. 19; L. Podhorodecki, *Dzieje Lwowa*, Warszawa 1993, s. 130; L. Wierzejski, *Stanisławów. Gród Rewery*, Wrocław 2000, s. 21; T. Olszański, *Stanisławów jednak żyje*, Warszawa 2010, s. 22–28; Więcej o wizytach J. Piłsudskiego w kresowych miastach: D. Łomaczewska, *Józef Piłsudski we Lwowie. W 70 rocznicę śmierci*, „Rocznik Lwowski” 2005, s. 37–52; W. Budzyński, *op. cit.*, s. 293–294.

³ M. Koprowski, *Lwów. Historia–Ludzie–Tradycje*, Warszawa 2013, s. 43.

⁴ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*, wyd. IV, Poznań 2005, s. 67.

O losach kampanii ostatecznie zdecydowała czwarta bitwa w okolicach Lwowa, a druga pod Gniłą Lipą, stoczona między 6 a 11 września⁵.

Już 3 września 1914 r. do Lwowa wkroczyli Rosjanie, wprowadzając jednocześnie swoje „porządki” – zorganizowali administrację, zmienili walutę (1 rubel = 3,33 korony) oraz czas (piotrogorodzki, cofnięto wskazówki zegara o godzinę). Postawa okupantów wobec Polaków była, jak zauważył Leszek Podhorodecki, „w sumie poprawna, widać było dążenie z ich strony do zjednania polskich mieszkańców Lwowa dla cara”⁶.

Życie w mieście toczyło się zwykłym tempem, nadal ukazywała się polska prasa, działały szkoły, otwarte były sklepy, restauracje, hotele, kina. Największym problemem był jednak znaczny wzrost cen, sięgający 50–100% w stosunku do okresu przedwojennego. Ponieważ płace nie wzrastały, w mieście panowała coraz większa bieda⁷.

Odminną postawę prezentowali Rosjanie w stosunku do Ukraińców, zwłaszcza tych o orientacji narodowej, których prześladowano w myśl hasła: *Nie ma żadnego narodu ukraińskiego, jest tylko jeden wielki naród rosyjski*. Zamknięto ukraińskie szkoły, biblioteki, księgarnię, kluby i stowarzyszenia. Rozpoczęto walkę z Kościołem Grekokatolickim – rozgrabiono cerkiew św. Jura, podniesiono do rangi katedry malutką cerkiew prawosławną przy ul. Franciszkańskiej, zesłano w głąb kraju metropolitę unickiego Andrzeja Szeptyckiego, mianując w jego miejsce prawosławnego biskupa Wołynia – Eulogiusza.

Panowanie Rosjan w Galicji trwało 293 dni. Kiedy 2 maja 1915 r. Niemcy i Austriacy przełamali linię frontu pod Gorlicami, rozpoczęli oni odwrót. W samym Lwowie 19 czerwca 1915 r. zorganizowali jeszcze obławę na czołowych obywateli, aresztując i wywożąc w głąb Rosji ogółem 37 Polaków, Ukraińców oraz Żydów. Kres aresztowaniom położyło wkroczenie 22 czerwca 1915 r. do miasta wojsk austriackich. Lwowianie odetchnęli, jednakże po przejęciu władzy w mieście przez administrację wojskową spotkało ich rozczarowanie – rozpoczęto kolejne represje, rekwizycje żywności, mieszkań oraz sprzętów metalowych⁸.

Polityka austriacka uległa liberalizacji w lutym 1916 r., kiedy to nowym komendantem miasta w miejsce gen. Litofsky’ego⁹ został gen. Franciszek Riml. Przyznał on lwowianom nowe przywileje, organizując m.in. kuchnie dla biednych i głodujących, wprowadzając zasiłki dla rodzin żołnierskich, czy ochronę lokatorów kamienic przed

⁵ L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 154; J. Pajewski, *Pierwsza Wojna Światowa*, Warszawa 2004, s. 231.

⁶ L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 155–156.

⁷ Więcej: S. Makarczuk, *Lwów w warunkach rosyjskiej okupacji*, [w:] *Lwów. Miasto–Społeczeństwo–Kultura*, tom I, s. 133–136.

⁸ R. Bailly, *Miasto walczy o wolność. Obrona Lwowa w latach 1918–1919*, Lublin 2011, s. 44–45.

⁹ Imię trudne do ustalenia. Gen. Litofsky z ramienia Austrii był podczas I wojny światowej wojennym gubernatorem Lwowa; L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 271.

rekwizycjami. Do miasta napływali ranni podczas wojny, dla nich powstawały szpitale wojskowe, na Cmentarzu Łyczakowskim urządzono specjalne kwatery dla poległych.

Pod koniec 1916 r. wyraźnie pogorszyły się nastroje we Lwowie. Powszechne trudności ekonomiczne, bezrobocie oraz wprowadzenie systemu kartkowego powodowały niechęć do państw centralnych. Sytuacji nie poprawiło opublikowanie Aktu 5 listopada 1916 r., zapowiadającego utworzenie niepodległego Królestwa Polskiego, bowiem mgliste obietnice w ogóle nie dotyczyły terenów Galicji.

Latem 1918 r. cesarz austriacki Karol I, spodziewając się nieuchronnej klęski państw centralnych, wydał manifest postulujący przekształcenie monarchii habsburskiej w wielonarodową federację. Inicjatywę zdecydowanie odrzucili domagający się pełnej niepodległości Polacy, poparli natomiast Ukraińcy. Wybuch konfliktu narodowościowego, w sytuacji podsycania go przez austriacką administrację, był więc nieunikniony¹⁰.

18 października 1918 r. powołano do życia Ukraińską Radę Narodową (URN) na czele z Eugeniuszem Petruszewiczem, która dzień później ogłosiła powstanie w ramach Austrii autonomicznego państwa ukraińskiego ze stolicą we Lwowie. Ostatecznie przyjęło ono nazwę Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL)¹¹.

28 października w Krakowie powstała Polska Komisja Likwidacyjna, która uznała się za władzę zwierzchnią w całej Galicji. 31 października 1918 r. rząd austriacki zgodził się na przyłączenie zachodniej Galicji do odradzającego się państwa polskiego oraz na utworzenie w Galicji Wschodniej odrębnego państwa ukraińskiego. Władzę na wspomnianym terenie miał przekazać zainteresowanym stronom namiestnik cesarza. Jego przybycie zostało jednak uprzedzone przez zbrojne wystąpienie sił ukraińskich w nocy z 31 października na 1 listopada¹². We Lwowie, według relacji Polaków, panowała wówczas atmosfera gorączkowego oczekiwania i niepewności¹³.

¹⁰ M. Kozłowski, *Zapomniana wojna. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, Bydgoszcz 1999, s. 124; A. Leinwand, *Obrona Lwowa w 1918 roku*, „Rocznik Lwowski” 1993–1994, s. 39.

¹¹ C. Brzoza, A. L. Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, Kraków 2006, s. 28; W. Serczyk., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2001, s. 285; M. Koprowski, *op. cit.*, s. 47.

¹² Decyzję o opanowaniu Lwowa i Galicji Wschodniej oraz utworzeniu Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej podjęła Ukraińska Rada Narodowa na wieczornym posiedzeniu 31 października 1918 roku; G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *Wojna polsko-ukraińska 1918–1919*, Koszalin–Warszawa 1994, s. 129; R. Bailly, *op. cit.*, s. 78–80; J. Odziemkowski, *Granica wschodnia*, „Karta” 2013, nr 77, s. 58; A. Leinwand, *op. cit.*, s. 42.

¹³ Ośrodek Pamięć i Przyszłość we Wrocławiu [dalej: OPiP], Archiwum Sybiraków [dalej: AS], AS–24, Relacja Ludwika Konarskiego, s. 1; S. Koper, *Dwudziestolecie Międzywojenne*, tom 5, *Walka o granice 1918–1921*, Warszawa 2013, s. 67–68.

Mglisty i dżdżysty poranek Wszystkich Świętych okazał się dla lwowskich Polaków, śpieszących tego dnia na cmentarze i do kościołów, „koszmarem ze złego snu”¹⁴. Dość szybko siły ukraińskie zajęły znaczną część miasta, wykorzystując polski spór kto powinien objąć komendę nad Lwowem¹⁵. Opanowanie centrum przez Ukraińców (m.in. na ratuszu zawisła ich żółto-niebieska flaga), dawało im olbrzymią przewagę strategiczną oraz stawało się wsparciem psychologicznym dla oddziałów rozmieszczonych na obszarze Galicji¹⁶.

Ostatecznie polskim komendantem obrony Lwowa wybrano kpt. Czesława Mączyńskiego¹⁷. Siły polskie ograniczyły się do dwóch grup taktycznych (na ich czele stali kpt. Zdzisław Tatar-Trzaśniewski oraz kpt. Mieczysław Boruta-Spiechowicz), dzielących się na poszczególne odcinki, pododcinki i sektory. Choć ustępowały one liczebnie Ukraińcom stawiały przeciwnikom skuteczny opór, walcząc z szaleńczą odwagą i brawurą. Pośród obrońców miasta ponad 25% stanowiły dzieci i młodzież poniżej 17 roku życia, którym nadano zaszczytne miano Orląt Lwowskich¹⁸.

O zaprzestanie bratobójczych walk i szukanie dróg porozumienia apelował od początku konfliktu arcybiskup lwowski Józef Bilczewski. Wielokrotnie informował również arcybiskupa Szeptyckiego o „*niehumanicznym traktowaniu ludności cywilnej przez żołnierzy ukraińskich*”, zachęcając do rozmów również arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza (przebywającego w tym czasie w Krakowie)¹⁹.

¹⁴ G. Łukomski, C. Partacz, B. Polak, *op. cit.*, s. 74; W. Bułat, *Dziennik z okresu obrony Lwowa 1918 roku*, [w:] *Lwów i Lwowianie. Pamiętniki–Wspomnienia–Relacje*, cz. 3, oprac. J. Kowalczyk, Kraków 2011, s. 19.

¹⁵ Więcej na temat sporu o powołanie wspólnej komendy dla całości sił polskich: M. Klimecki, *Lwów 1918–1919*, Warszawa 2011, s. 56–57.

¹⁶ J. Kowalczykówna, *Pamiętniki (fragmenty)*, [w:] *Lwów i Lwowianie. Pamiętniki–Wspomnienia–Relacje*, cz. 2, oprac. J. Kowalczyk, Kraków 2011, s. 98 (zapis z 2 XI 1918 r.); Więcej o przebiegu walk: D. Bailly, *op. cit.*, s. 89–109; R. Galuba, „*Niech nas rozsądzi miecz i krew...*”. *Konflikt polsko – ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919*, Poznań 2004, s. 46–60.

¹⁷ D. Truszczak, A. Sowa, *Drogi do niepodległości 1918*, Warszawa 2008, s. 248–249; R. Bailly, *op. cit.*, s. 95–96; R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda zawsze wierna*, Łódź 2010, s. 87.

¹⁸ Według zestawień Biura Historycznego Obrony Lwowa, spośród 3994 ochotników biorących udział w walkach od 1 do 22 listopada 1918 roku, siedemnastego roku życia nie przekroczyły 1022 osoby, a 1998 kolejnych liczyło od 18 do 25 roku życia. Symbolem Orląt stał się czternastoletni harcerz Jurek Bitschman, poległy na Cmentarzu Łyczakowskim. W walkach uczestniczył również 9 latek oraz siedmiu 10-latków. Więcej: S. S. Nicieja, *Lwowskie Orlęta. Czyn i legenda*, Warszawa 2009, *passim*; Idem, *Cmentarz Łyczakowski we Lwowie w latach 1786–1986*, wyd. II, Wrocław 1989, s. 29–30; Idem, *Cmentarz Orląt Lwowskich*, „*Niepodległość i Pamięć*” 2006, R. XIII, nr 3 (24), s. 239–266; M. Kozłowski, *op. cit.*, s. 167; D. Truszczak, A. Sowa, *op. cit.*, s. 249; A. Kubijak, *Kresy i Sybir. Losy polskich dzieci*, Kraków 2009, s. 77–78; R. Harajda, *Myślę o Lwowie...*, Poznań 1993, s. 35; S. Koper, *op. cit.* s. 74–75; M. Patelski, *Harcerze w walkach o Lwów i Małopolskę Wschodnią (1918–1919)*, „*Rocznik Lwowski*” 2005, s. 53–71; R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 315–342; Udział dzieci w walkach o Lwów międzywojenny historyk S. Wasylkowski nazwał „krucjata dziecięcą”, S. Wasylkowski, *Lwów*, Wrocław 1990, s. 157–162. Literacka wizja udziału młodzieży Lwowa w walkach: H. Zakrzewska, *Dzieci Lwowa*, Gdańsk 1990, *passim*; R. Marcinek, *op. cit.*, s. 56–57.

¹⁹ J. Wołczański, *Nieznana korespondencja arcybiskupów metropolitów lwowskich Józefa Bilczewskiego z Andrzejem Szeptyckim w czasie wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919*, Lwów–Kraków 1997, s. 5; M. Dziedzic, S. Dziedzic, *Arcybiskup Józef Bilczewski*, Kraków 2012, s. 110–127.

Do 21 listopada trwały zacięte walki o opanowanie strategicznych punktów, m.in. Dworca Głównego, Góry Stracenia, Koszar Ferdynanda, Domu Techników, Cytadeli, Wysokiego Zamku, czy Szkoły im. Henryka Sienkiewicza²⁰.

Z odsieczą walczącemu miastu szybko pośpieszyli Polacy, głównie z terenów Zachodniej Małopolski. Oddziały dowodzone przez ppłk. Michała Karaszewicza-Tokarzewskiego wyzwoliły najpierw Przemyśl oraz opanowały linię kolejową w stronę Lwowa, wchodząc do tego miasta 22 listopada. Tegoż dnia opuściły je wojska ukraińskie²¹. Polacy triumfalnie ogłosili: „*Lwów wolny. W ręku naszym*”²². Zofia Romanowska w swoim dzienniku odnotowała: „*Ocaleni! Boże, dobry Boże, dzięki Ci! Ocaleliśmy z Twoją wolą, z Twoją pomocą ocalony Lwów nasz kochany, a ocalony przez wojsko polskie! Polskie wojsko, które nagle jakby spod ziemi wyrosło, wystrzeliło jak cudowny kwiat – nie szeregi długo uczzone i ćwiczone, dobrze uzbrojone i zaopatrzone we wszystko, ale garść młodzieży niezupełnie umundurowanej, w znacznej części tak młodziutkiej, że to prawie dzieci*”²³.

Część polskich żołnierzy oraz cywilów zainicjowała wówczas rozruchy antyżydowskie, prawdopodobnie chcąc wziąć odwet na Żydach za wspieranie wojsk ukraińskich²⁴. Według relacji świadków milicja żydowska informowała Ukraińców o działaniach polskich sił oraz ostrzeliwała walczące oddziały. Komendant obrony miasta, kpt. Cz. Mączyński, wywodzący się z endecji wydał odezwę „Do ludności żydowskiej miasta Lwowa”, która oskarżała ją o akty agresji oraz prowokowała wojsko do samosądów. Oceniając zajścia we Lwowie, kpt. Mączyński uznał, że żadnego pogromu nie było, a miały miejsce jedynie rabunki i „wypadki doraźnego karania wrogiej ludności”. Według różnych źródeł zginęło od 72 (Żydowski Komitet Ratunkowy) do 150 osób (Komisja MSZ, w składzie której znaleźli się m.in. Leon Chrzanowski i Józef Wasserzug), a 433 zostało rannych. Spalono synagogę oraz wiele kamienic w dzielnicy żydowskiej.

²⁰ Więcej o sytuacji w mieście: Z. Romanowiczówna, *Dziennik lwowski 1843–1930*, tom II, s. 300–304; J. Rogowski, *Listopad 1918 r. we Lwowie*, [w:] *W szesnastą rocznicę*, Lwów 1934, s. 19–24; R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 90–106; A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012, s. 1.

²¹ R. Goluba, *op. cit.*, s. 61–65.

²² J. Kowalcukówna, *op. cit.*, s. 98 (zapis z 2 XI 1918 r.); „*Dziś rano wstaliśmy już w Polskim Lwowie. Co za radość niewysłowiona*”, Z. Drexlerowa, *Lwów na linii frontu – listopad 1918*, [w:] *Lwów i Lwowianie. Pamiętniki – Wspomnienia – Relacje*, cz. 2, oprac. J. Kowalcuk, Kraków 2011, s. 325.

²³ Z. Romanowiczówna, *op. cit.*, s. 305; J. Rogowski, *op. cit.*, s. 26–27.

²⁴ Dane źródłowe oraz wspomnienia świadków podają często zupełnie odmienny przebieg wydarzeń, który utrudnia jednoznaczną ocenę charakteru zajść; Więcej o wypadkach w dzielnicy żydowskiej: L. Kania, *Od Orląt Lwowskich do Ostrej Bramy. Szkice z dziejów wojskowego wymiaru sprawiedliwości i posłuszeństwa rozkazowi w dawnym Wojsku Polskim*, Sulechów 2008, s. 45–54; R. Goluba, *op. cit.*, s. 65–73; „Podli Żydzi” mieli się „łączyć” z Ukraińcami i doprowadzić do oblężenia Lwowa: Z. Romanowiczówna, *op. cit.*, s. 299; W. Chajes, *Semper Fidelis. Pamiętnik Polaka wyznania mojżeszowego z lat 1926–1939*, Kraków 1997, s. 134–138.

Walki polsko–ukraińskie o miasto trwały pół roku – od 1 listopada 1918 r. do 30 kwietnia 1919 r. Listopadowe starcia były jedynie ich pierwszą fazą. Kolejne obejmowały działania Ukraińskiej Armii Galicyjskiej na przedpolach Lwowa oraz polską ofensywę odrzucającą przeciwnika od miasta²⁵.

Lata 1918–1919 były bez wątpienia przełomowym momentem w kontekście stosunków polsko–ukraińskich. Po raz pierwszy bowiem okazało się, że ukraiński ruch narodowy jest na tyle silny i zorganizowany, by zainicjować zakrojone na szeroką skalę działania, ukierunkowane na stworzenie niepodległego państwa ukraińskiego²⁶.

* * *

Wydarzenia 1920 r. spowodowały, że Galicja Wschodnia po raz kolejny znalazła się w centrum wydarzeń wojennych. Kampania na Ukrainie rozpoczęła się 25 kwietnia i trwała, ze zmiennym szczęściem dla obu walczących stron, do października 1920 r.²⁷ Jej pierwszym ważnym wydarzeniem była wielka ofensywa Polaków, którzy, wychodząc nad środkowy Dniepr, zajęli Kijów. Sukces militarny nie pociągnął za sobą sukcesu politycznego, bowiem nie udało się zrealizować planów utworzenia stabilnego rządu na czele z Semenem Petlurą, który byłby związany federacyjnie z Polską. Po niepowodzeniu polskiego planu obrony, formacje wojskowe zostały zmuszone do stopniowego wycofania się na zachód. Na przełomie lipca i sierpnia doszło do dużego starcia o Brody, ostatecznie przerwane przez Polaków w związku z wydarzeniami na froncie zachodnim²⁸. Armia Czerwona rozwijając ofensywę na znacznej jego długości, osiągała coraz to większą przewagę. Polacy obawiali się niekorzystnego rozwiązania, w którym wojska gen. Michała Tuchaczewskiego wkroczą do Warszawy, a oddziały Siemiona Budionnego i Józefa Stalina do Lwowa.

Sukcesy zagonów czterech lotnych dywizji Armii Konnej S. Budionnego, które, dysponując ciężkimi karabinami maszynowymi na taczankach, podeszły na północy pod Żółkiew, Kulików, Jaryczów, Busk, a na południu pod Stryj i Borysław – wyraźnie

²⁵ Więcej: M. Klimecki, *Polsko–ukraińska wojna o Galicję Wschodnią 1918–1919*, Warszawa 2000, s. 6–7; Idem, *Lwów 1918–1919...*, s. 144–212; J. Odziemkowski, *op. cit.*, s. 58–59; R. Goluba, *op. cit.*, s. 85–202; C. Brzoza, A. L. Sowa, *op. cit.*, Kraków 2006, s. 28–29; Wiele ciekawych informacji o walkach przełomu 1918/1919 dostarcza napisana w formie scenariusza filmu wojennego powieść: L. Kania, *Na odsiecz Lwowa*, Leszno 2011, *passim*.

²⁶ M. Kozłowski, *op. cit.*, s. 328–333; A. Leinwand, *op. cit.*, s. 53–54.

²⁷ Kampania została bardzo dobrze opracowana. Wydano również materiały operacyjne wytworzone przez Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego i podległe mu związki operacyjne oraz taktyczne; *Bitwa Lwowska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. I–II, pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2002–2004, *passim*; *Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Dokumenty operacyjne*, cz. III, pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 2009, *passim*.

²⁸ Więcej o bitwie pod Brodami: L. Wyszczelski, *Kampania ukraińska 1920 roku*, Warszawa 2009, s. 214–246; Idem, *Wojna polsko–rosyjska 1919 – 1920*, tom I, Warszawa 2010, s. 636–670, Idem, *Wojna o Kresy Wschodnie 1918–1921*, Warszawa 2011, s. 177–240.

rozbudziły ambicje radzieckich dowódców. Rozpuścili oni nawet wśród Kozaków wieść, że po zdobyciu Lwowa będą mogli bezkarnie plądrować miasto przez dwa dni²⁹.

Determinacja Budionnego, który, jak trafnie zauważył Stanisław Nicieja, okazał się „krótkowzrocznym, bez umiejętności przeprowadzania większych operacji, niesubordynowanym kozackim zagończykiem”, bardzo pomogła Polakom³⁰. Upór dowódcy Armii Czerwonej, odrzucenie rozkazów Tuchaczewskiego (który żądał zaniechania marszu na miasto i skupienie jazdy w rejonie Włodzimierza Wołyńskiego jako odwód dla frontu) spowodowany był ślepą wiarą, że „ma Lwów jak na dłoni”.

Jego decyzję podtrzymał komisarz polityczny Frontu Południowo-Zachodniego – J. Stalin, który wbrew zaleceniom Lwa Trockiego, rozkazał dowódcy frontu – Aleksiejowi Jegorowowi zaatakować miasto nad Pełtwią. Jak się okazało, był to duży błąd strategiczny. Armia Czerwona została uwikłana w długotrwałe walki na przedpolu miasta, w niewygodnym dla siebie terenie³¹.

Kiedy 15 sierpnia główne siły bolszewickie walczyły pod Warszawą, Konna Armia S. Budionnego atakowała bezskutecznie pozycje polskie w okolicach Kamionki Strumiłowa i Buska. Przełamanie obrony nastąpiło dopiero 17 sierpnia pod Zadwórzem (zaledwie 33 km od Lwowa), gdzie bohaterski opór stawiała broniąca się garstka ochotników (318 ludzi) z batalionu kpt. Bolesława Zajączkowskiego³². Bitwa określana mianem „polskich Termopil” wstrząsnęła mieszkańcami Lwowa i szybko stała się dla mieszkańców Galicji swoistym symbolem³³.

Marsz Armii Czerwonej zatrzymały bitwy pod Artasowem i Żółtańcami stoczone z dywizją kawalerii gen. Juliusza Rómmła.

²⁹ Więcej o bitwie pod Lwowem: L. Wyszczelski, *Kampania...*, s. 247–278; Idem, *Wojna polsko...*, tom II, s. 352–393; Idem, *Wojna o Kresy...*, s. 285–374.

³⁰ S. S. Nicieja, *Zadwórze – polskie Termopile*, Kraków 2000, s. 13.

³¹ O roli Stalina i Jegorowa więcej w pracy: L. Wyszczelski, *Lwów 1920*, Warszawa 2014, s. 48–73; M. Klimecki, *Galicja Wschodnia 1920*, Warszawa 2010, s. 135–138; Fakt, że wojnę osobiście zaangażowany był Stalin spowodował, że przez długie lata PRL był to temat tabu; A. Leinwand, *Obrona Lwowa w 1920 roku*, „Rocznik Lwowski” 1991, s. 25–29.

³² Bolesław Zajączkowski (1881–1920) – urodził się w Krakowie, syn powstańca styczniowego. Absolwent prawa na Uniwersytecie Lwowskim. Do 1914 r. pracował jako zastępca notariusza. Po ogłoszeniu we Lwowie mobilizacji wstąpił do Legionów, w których służył do 1917 r. W listopadzie 1918 r. brał udział w walkach we Lwowie – w rejonie Góry Stracenia oraz Ratusza. Następnie wstąpił się w bojach pod Dublanami, Gródkiem Jagiellońskim oraz Kopyczyńcami, gdzie został ciężko ranny. W czerwcu 1920 r. nie objął stanowiska notariusza w Brodach zgłaszając się na ochotnika do detachmentu Romana Abrahama. Z oddziałem tym przeszedł cały szlak bojowy, aż do Zadwórza, gdzie został mianowany dowódcą. Nie chcąc trafić do niewoli odebrał sobie życie. Na Cmentarzu Orląt stanął jego pomnik (biała kolumna) ufundowana przez lwowskich notariuszy; S. S. Nicieja, *Zadwórze...*, s. 45–46.

³³ Więcej o bitwie pod Zadwórzem: S. S. Nicieja, *Zadwórze...*, s. 5–44; Refleksje o współczesnym Zadwórzem: M. Woźniak, *Reportaż z pamięci. Lwów – Zadwórze*, Kraków 2008, s. 107–114.

Kiedy S. Budionny i J. Stalin zrozumieli wreszcie, że nie uda im się zdobyć Lwowa skierowali armię na północ w kierunku Zamościa. Było już jednak za późno na pomoc rozbitej nad Wieprzem armii Tuchaczewskiego, która rozpoczęła paniczny odwrót³⁴.

Wydarzenia 1920 r. trafnie przedstawił publicysta „Kurier Lwowski”, pisząc: *„Pod Warszawą walczymy o byt i niepodległość. Pod Lwowem toczy się bój o granice państwa, o przynależność Małopolski Wschodniej do Polski (...). Tu, pod Lwowem, każda pięćdziesiątka ziemi, z której damy się wyprzeć w boju może być utracona na zawsze (...)”*³⁵.

Utrzymanie Lwowa przez Polaków, zdaniem Zdzisława Najdera, paradoksalnie *„pozwoili tysiącom przedstawicieli ukraińskiej inteligencji przetrwać w latach dwudziestych i trzydziestych. Można by pójść dalej i powiedzieć, że Lwowskie Orleńskie per saldo działały na korzyść Ukrainy – obroniły Lwów, miasto kochane przez co najmniej dwa narody, przed katastrofą, jaką byłoby włączenie go do Związku Radzieckiego”*³⁶.

22 listopada 1920 r. podczas odznaczania miasta orderem Virtuti Militari J. Piłsudski powiedział: *„Lwów był najbardziej bez trwogi. Tu serca Polaków były najśmielej (...). I kiedy ja, jako sędzia wojskowy, dając nagrody, odznaczający ludzi, myślał i przemyślał nad kampanią pod Lwowem, to wielkie zasługi waszego miasta oceniłem tak, jakbym miał jednego zbiorowego żołnierza, dobrego żołnierza i ozdobiłem Lwów krzyżem orderu Virtuti Militari, tak że wy jesteście jedynym miastem w Polsce, które z mojej ręki, jako Naczelnego Wodza, za pracę wojenną, za wytrzymałość otrzymało ten order”*³⁷.

Działania na froncie przerwał zawarty 12 października 1920 r. układ o preliminarzach pokojowych. Zawarty w marcu 1921 r. w Rydze traktat był korzystny dla Polski, bowiem utrzymywał granicę polsko-sowiecką na rzecz Zbrucz. Nie zaspokajał natomiast oczekiwań Ukraińców, którzy również marzyli o niepodległym państwie. Traktat ryzykowny był dla nich upokorzeniem, który podzielił ziemie ukraińskie pomiędzy Polskę i bolszewicką Rosję³⁸.

14 marca 1923 r. Rada Ambasadorów, korzystając z uprawnień wielkich mocarstw przyznanych im w art. 87 Traktatu Wersalskiego oraz w art. 91 Traktatu w Saint Germain,

³⁴ Więcej: L. Wyszczelski, *Lwów 1920...*, s. 260–285.

³⁵ S. S. Nicieja, *Zadwórze...*, s. 15;

³⁶ *Polska–Ukraina. Z prof. Zdzisławem Najderem rozmawia Hanna Antos*, „Karta” 2009, nr 58, s. 126.

³⁷ J. Kolbuszowski, *Kresy*, Wrocław 1996, s. 174; R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 119; W. Serczyk, *Semper Fidelis. Dzieje legendy*, „Niepodległość i Pamięć” 2006, R XIII, nr 3 (24), s. 24; W. Budzyński, *op. cit.*, s. 310–311.

³⁸ Więcej: M. Klimecki, *Galicja Wschodnia...*, s. 205–209; H. Dominiczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992, s. 26–32; C. Brzoza, A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 36–37.

uznała wschodnią granicę Polski, tak jak określił ją traktat ryski i przyznała rządowi w Warszawie suwerenność nad Galicją Wschodnią³⁹.

1.2 Województwa południowo–wschodnie II Rzeczypospolitej

3 grudnia 1920 r., w wyniku wprowadzonej ustawy o tymczasowej organizacji ziem byłego zaboru austriackiego, utworzono cztery województwa: krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie⁴⁰. Małopolska Wschodnia objęła wówczas trzy z nich (lwowskie, tarnopolskie oraz stanisławowskie)⁴¹. Została tym samym, w stosunku do dawnej Galicji Wschodniej, przesunięta na zachód (do województwa lwowskiego włączono bowiem osiem nowych powiatów)⁴².

Według podziału administracyjnego, obowiązującego od 1 kwietnia 1939 r. zajmowały one obszar 61 800 km² (16% terytorium Polski). W ich składzie znajdowało się 56 powiatów, 540 gmin oraz 4363 gromad⁴³.

Teren ten był niezwykle zróżnicowany pod względem narodowościowym i językowym. W 1921 r. ludność trzech województw Małopolski Wschodniej liczyła 5 495 104 osoby, w 1931 r. jej liczba wzrosła do 6 208 100 osób (tab. 1).

W 1939 r. z ogólnej liczby 6 207 000 obywateli – 2 925 300 osób, czyli 47,1%, posługiwało się językiem polskim, 2 814 200 osób, czyli 45,3%, językami ukraińskim i rosyjskim, 421 200 osób, czyli 6,8%, językiem hebrajskim i jidysz, pozostałe 46 300 osób, czyli 0,8%, językami czeskim, niemieckim i ormiańskim.

Administracja państwowa II Rzeczypospolitej, wbrew oficjalnie głoszonemu stanowisku, za Polaków faktycznie uważała wyłącznie ludność rzymskokatolicką, uznając, że podział wyznaniowy pokrywa się z narodowościowym. W 1939 r. wicewojewoda tarnopolski B. Rogowski stwierdził wręcz, że „na terenie województw południowych religia

³⁹ R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 20; M. Klimecki, *Lwów 1918...*, s. 216; S. Koper, *op. cit.*, s. 78.

⁴⁰ *Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy*, Dz. U. z 1920 r. Nr 117, poz. 768.

⁴¹ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 316.

⁴² Był to powiaty: rzeszowski, tarnobrzski, nizański, łańcucki, przeworski, kolbuszowski, krośnieński i strzyżowski, których od 1850 r. nie obejmował swymi kompetencjami Sąd III instancji (*Oberlandesgericht*) we Lwowie, stanowiący umowną zachodnią granicę Galicji. Północno – zachodnią granicę Małopolski stanowiła rzeka Wisła pod Sandomierzem; G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005, s. 25.

⁴³ W. Włodarkiewicz, *Przedmoście Rumuńskie 1939*, wyd. II, Warszawa 2012, s. 9; Więcej o podziale administracyjnym: W. Witkowski, *op. cit.*, s. 319.

*rzymskokatolicka jest synonimem polskości, należenie do rzymskokatolickiego kościoła oznacza to samo, co być Polakiem*⁴⁴.

Tab. 1 Mieszkańcy Małopolski Wschodniej według powszechnych spisów ludności z 30 września 1921 r. i 9 grudnia 1931 r.

	Spis ludności z 1921	Spis ludności z 1931
LUDNOŚĆ WEDŁUG DEKLAROWANEJ NARODOWOŚCI		
POLACY	2 479 565 osób	2 926 300 osób
UKRAIŃCY	2 630 634 osób	2 814 300 osób
ŻYDZI	351 165 osób	421 200 osób
NIEMCY	30 518 osób	31 500 osób
POZOSTALI	3 222 osób	14 800 osób
RAZEM	5 495 104 osób	6 208 100 osób
LUDNOŚĆ WEDŁUG DEKLAROWANEGO WYZNANIA		
RZYMSKOKATOLICY	1 907 678	2 281 400 osób
GREKOKATOLICY	2 970 420	3 256 300 osób
WYZNANIE MOJŻESZOWE	587 397	616 200 osób
PROTESTANCI	25 498	29 300 osób

Źródło: *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 22–25; W. Włodarkiewicz, *Przed zagładą...*, s. 126.

* * *

Województwo lwowskie obejmowało 28,4 tys. km² i podzielone było na 27 powiatów (w tym lwowski grodzki), 58 miast (z tego 5 wydzielonych), 252 gminy wiejskie oraz 2237 gromad⁴⁵. W 1921 r. zamieszkiwało je 2 718 014 osób – 1 537 986 Polaków, 975 268 Ukraińców, 190 380 Żydów oraz 12 436 Niemców. W 1931 r. ogólna liczba mieszkańców wzrosła do 3 128 00 osób, z czego 57,7% stanowili Polacy, 34,5% Ukraińcy i Rusini, 7,5% Żydzi, 4% Niemcy austriaccy oraz 0,3% Czesi.

We Lwowie zamieszkiwało 312 231 osób (63,48% - Polacy, 11,25% - Ukraińcy, 24,12% - Żydzi, 0,78% - Niemcy). Był trzecim miastem ówczesnej Polski (po Warszawie i Łodzi, przed Poznaniem i Krakowem). Innymi ważnymi miastami regionu były m.in. Drohobycz, Borysław, Rawa Ruska, Żółkiew, Sambor, Bóbrka, Halicz, Sokal i Stryj⁴⁶.

⁴⁴ G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 75.

⁴⁵ Według stanu z 30 IX 1934 r.; W. Włodarkiewicz, *Przed zagładą. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1935–1939)*, Warszawa 2013, s. 123.

⁴⁶ A. Kępiński, *Ukraina. Po obu stronach Dniestru*, Poznań 2014, s. 191–206.

W okresie międzywojennym województwem lwowskim kierowało ogółem dziewięciu wojewodów⁴⁷.

Województwo stanisławowskie w 1921 r. obejmowało 18,368 km². Obszar ten wtedy zamieszkiwało 1,38 mln mieszkańców, zaś w 1931 r. – 1,48 mln mieszkańców (1,18 mln na terenach wiejskich, 295 tys. w miastach).

W głównym ośrodku – Stanisławowie – w 1921 r. mieszkało 28,2 tys. mieszkańców (po 10 latach ich liczba wzrosła do 60 tys.). Miasto, zwane „Grodem Rewery”, było dawnym prywatnym miastem Potockich (przywilej lokacyjny z 7 maja 1662 r.) usytuowanym w widłach dwóch rzek – Bystrzycy Nadwórniańskiej i Bystrzycy Sołotwiskiej⁴⁸. Innymi ważnymi ośrodkami regionu były Kołomyja, Stryj, Śniatyń, Horodenka, Nadwórna, Kałusz, Kosów, Rohatyń, Skole, Turka i Dolina.

W składzie województwa znalazły się dwie historyczne krainy – ziemia halicka (ukr. Hałyczyna, Галичина)⁴⁹ oraz Pokucie (ukr. Pokutia, Покуття)⁵⁰, a także ziemie przedgórze karpackiego oraz same góry wraz z najwyższym pasmem Czarnohorą oraz najwyższym szczytem – Howerlą (2061 m. n.p.m.).

Województwo tarnopolskie liczyło 16,5 tys. km², co lokowało je na przedostatnim miejscu pod względem obszaru wśród województw II RP. Teren ten zamieszkiwało 1,6 mln mieszkańców (z czego w 1931 r. 80%, czyli 1,3 mln, żyło na wsi, a w miastach niespełna 300 tys.). Gospodarczo województwo miało więc charakter typowo rolniczy. Fakt ten, przy dużej

⁴⁷ Więcej: G. Mazur, *Lwowscy wojewodowie w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*, tom VII, *Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa*, pod red. K. Karolczuka i Ł. T. Sroki, Kraków 2010, s. 315–326.

⁴⁸ Więcej o mieście: T. Olszański, *Kresy Kresów. Stanisławów*, Warszawa 2009, passim; Idem, *Stanisławów...*, s. 6–21; S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda. Historia i mitologia miast kresowych*, tom I, *Lwów, Stanisławów, Tarnopol, Brzeżany, Borysław*, Opole 2012, s. 70–71; R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 289–290; M. i M. Osip-Pokrywka, *Polskie ślady na Ukrainie. Przewodnik*, Olszanica 2013, s. 220–225; A. Kępiński, *op. cit.*, s. 207–214.

⁴⁹ Ziemia halicka uznawana jest za jedną z najdawniejszych kolebek państwowości ruskiej. Powstałe tutaj księstwo zostało w 981 r. przyłączone do Rusi Kijowskiej. W 1144 r. odzyskało ono niezależność, ale szybko stało się obiektem rywalizacji Polski i Węgier. W 1214 r. na tronie zasiadł Koloman jako król Halicza i Włodzimierza Wołyńskiego (*rex Galiciae et Lodomeiae*). Księstwo rosło w siłę szczyt potęgi osiągając za panowania Daniela Halickiego (1238–1264). W 1240 roku region przeżył potężny najazd mongolski. W XIV wieku tereny podbił i włączył do Korony Kazimierz Wielki. W jej granicach ziemia halicka pozostała do 1772 r., kiedy to w wyniku pierwszego rozbioru zaanektowała ją Austria jako Królestwo Galicji i Lodomerii. Stolicą obszaru jest miasto Halicz.

⁵⁰ Pokucie położone nad rzekami Prut i Czeremosz w czasach średniowiecza stanowiło obszar zamieszkały przez ludność pochodzenia ruskiego oraz wołoskiego. Po 1531 r. i zwycięstwie hetmana Jana Tarnowskiego pod Obertynem nad sześciokrotnie większymi siłami mołdawskimi znalazło się w orbicie wpływów Polski. Stolicą obszaru jest Kołomyja; G. Rąkowski, *Ukraińskie Karpaty i Podkarpacie. Część wschodnia. Przewodnik krajoznawczo-turystyczny po Ukrainie Zachodniej*, część IV, Pruszków 2014, s. 238–239.

liczbie karłowatych gospodarstw rolnych, braku zakładów przemysłowych i znacznym zaludnieniu niekorzystnie wpływał na materialne położenie tamtejszej ludności⁵¹.

Teren podzielony był na siedemnaście powiatów o różnej wielkości. Przedstawiam je w tabeli nr 2, ponieważ jest to jedyne województwo, do którego odnosiły się również informacje zawarte w materiałach Związku Patriotów Polskich (ZPP). Możemy zaobserwować, że niezwykle „precyzyjne” dane, jakimi rzekomo mieli dysponować aktywiści Związku, znacznie różniły się z prawdą.

Głównym miastem regionu był Tarnopol, nazywany „*stolicą Podola*”, który swoje powstanie zawdzięczał rodzinie Tarnowskich herbu Leliwa. Od początku swoich dziejów miał wielonarodową społeczność, w której politycznie dominowali Polacy. Miasto, ze względu na swoje położenie, stanowiło ważny węzeł komunikacyjny (zwłaszcza po wybudowaniu dworca na linii kolejowej Lwów – Podwołoczyska). Jednak, według S. Nicieji, okazało się „*pechowe*”, bowiem doznawało rozlicznych klęsk – „*plonęło, mordowano jego ludność, wysadzano w powietrze budowle, kościoły, plądrowano zamek (...) zmieniali się okupanci*”. Każdy z nich traktował je jak „*łup, z którego wyciska się wszystkie soki*”⁵².

Innymi ważnymi miastami regionu były: Czortków (założony nad brzegami rzeki Seret w 1522 r. przez Jerzego Czortowskiego)⁵³, Buczacz (należący do rodziny Buczackich)⁵⁴, Brzeżany (należące do rodziny Sieniawskich herbu Leliwa)⁵⁵ oraz Złoczów, Brody⁵⁶, Brzeżany, Zbaraż, Husiatyn, Skala, Trembowla⁵⁷ i Zborów.

Wszystkie trzy województwa obejmowała swoim zasięgiem Dyrekcja Poczty i Telegrafów we Lwowie⁵⁸

⁵¹ A. Zapalec, *Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006, s. 40.

⁵² Więcej o mieście: S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 119–137; Z. Hauser, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach Galicji Wschodniej*, Warszawa 2004, s. 315–322; J. Czarnowski, *Kresy. Przewodnik. Litwa, Białoruś, Ukraina*, b.m.w. 2011, s. 303–304; M. i M. Osip–Pokrywka, *op. cit.*, s. 280–283.

⁵³ Więcej o mieście: J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 315; M. i M. Osip–Pokrywka, *op. cit.*, s. 262–263; W. Wilczyński, *Ukraina. Leksykon. Historia, gospodarka, kultura*, Warszawa 2010, s. 52.

⁵⁴ A. Kępiński, *op. cit.*, s. 215–217; W. Wilczyński, *op. cit.*, s. 37; S. Koper, *Kresy...*, s. 116–120

⁵⁵ Brzeżany były miastem położonym w kotlinie otoczonej wzgórzami. Przez prawie 300 lat było główną siedzibą rodu założycieli Sieniawskich herbu Leliwa. W okresie dwudziestolecia międzywojennego miasto swoją popularność zawdzięczało marszałkowi Edwardowi Rydzowi–Śmigłemu, który się w nim urodził. Miasto bardzo ucierpiało podczas pierwszej okupacji sowieckiej, agresji III Rzeszy na ZSRR (w dniach 28–30 lipca 1941 r. miało miejsce niszczyielskie bombardowanie miasta) oraz okupacji niemieckiej. Więcej o mieście: S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 159–192; J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 311–312; S. Koper, *Kresy...*, s. 49–56; M. i M. Osip–Pokrywka, *op. cit.*, s. 232–235.

⁵⁶ Więcej o Brodach: S. Koper, *Kresy...*, s. 32–35.

⁵⁷ Więcej o Trembowli: *Ibidem*, s. 113–115.

⁵⁸ F. Podolecki, *Lwowska Dyrekcja Poczty i Telegrafów. Placówki pocztowe czynne w latach 1918–1939*, Namysłów 2013, s. 5.

Tab. 2 Województwo tarnopolskie

		Według danych ze spisu ludności z 1931 r. *		Według „przedwojennych” danych ZPP **	
Lp.	Nazwa powiatu	Powierzchnia (km ²)	Liczba ludności	Powierzchnia (km ²)	Liczba ludności
1	Borszczowski	1066,64	103 277	741	94 487
2	Brodzki	1125,39	91 248	968	78 803
3	Brzeżański	1134,59	103 824	1155	94 532
4	Buczacki	1208,52	139 062	1193	116 737
5	Czortkowski	734,32	84 008	683	69 020
6	Kamionecki	999,51	82 111	911	68 943
7	Kopczyński	841,26	88 614	873	85 911
8	Podhajecki	1017,86	95 663	1046	81 998
9	Przemyślański	927,34	89 908	925	79 599
10	Radziechowski	1022,36	69 313	1125	68 508
11	Skalański	875,75	89 215	917	85 326
12	Tarnopolski	1231,43	142 220	1163	129 721
13	Trembowelski	788,69	84 321	697	85 067
14	Zaleszczycki	684,02	72 021	718	66 762
15	Zbaraski	739,60	65 579	740	65 450
16	Zborowski	940,69	81 413	908	72 090
17	Złoczowski	1194,93	118 609	1183	107 079
RAZEM:		16 532,90	1 604 028	15 946	1 450 033

* *Mały rocznik statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 14; P. Eberhard, *Polska granica wschodnia 1939–1945*, Warszawa 1993, s. 42; Idem, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 188–189; A. Zapalec, *Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006, s. 22–26; Idem, *Źródła dotyczące deportacji obywateli polskich z województwa tarnopolskiego w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, Warszawa–Białystok 2008, s. 65.

** Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), zespół akt: Związek Patriotów Polskich w ZSRR 1943–1946, (dalej: ZPP w ZSRR), sygn. 1358, Sprawozdanie z działalności Obwodowego Zarządu ZPP w Czortkowie do 16 sierpnia 1945 r. (maszynopis), k. 21; Sprawozdanie z działalności Obwodowego Zarządu ZPP w Czortkowie do 16 sierpnia 1945 r. (maszynopis z odrębnymi poprawkami), k. 32.

* * *

Województwo wołyńskie obejmowało 30 274 km² i podzielone było na 11 powiatów, 22 miasta, 103 gminy wiejskie oraz 2740 gromad⁵⁹. W 1921 r. zamieszkiwało je 1 437 907 osób, w 1931 r. – 2 085 600 (z których zaledwie 252 500 mieszkało w miastach, a 1 833 100

⁵⁹ W. Włodarkiewicz, *Przed zagładą...*, s. 113.

na obszarach wiejskich). Ponad 68% mieszkańców deklaroowało język ukraiński lub ruski (1 426 900 osób), 16,6% język polski (346 600) a blisko 10% - niemiecki (205 500).

Głównymi miastami regionu były Łuck, Równe, Kowel i Włodzimierz Wołyński.

1.3 Stosunki etniczne

Lwów od wieków był miastem wieloetnicznym i wielokulturowym, w którym obok siebie żyli Polacy, Ukraińcy, Żydzi, Ormianie i Niemcy (w czasach średniowiecza zajmowały odrębne dzielnice). Według danych narodowościowych w siedemnastowiecznym Lwowie 55% stanowili katolicy (Polacy, spolonizowani Niemcy, Ormianie i Rusini), 20% Żydzi oraz 15% prawosławni Rusini. Pozostałe 10% mieszkańców to niespolonizowali Ormianie, Karaimi, Wołosi, Mołdawianie, Szkoci oraz Anglicy⁶⁰.

Według austriackich danych z 1910 r. obszar Galicji Wschodniej zamieszkiwało 5 337 000 osób, spośród których 71% (3 791 000) stanowili Ukraińcy (Rusini), 14,5% (770 000) Polacy, 12,5% (660 000) Żydzi. Wyjątkową pozycję zajmował Lwów, w którym 85% (175 560) jako język ojczysty zadeklarowało Polski, 10,5% (21 780) język ukraiński, a 4,5% (8 660) inny język⁶¹.

Miasto było jedyną w Europie siedzibą diecezji czterech różnych obrządków⁶²: łacińskiej (Bazylika archikatedralna Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, zwana potocznie Katedrą Łacińską)⁶³, ormiańskiej (Katedra Ormiańska pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny)⁶⁴, greckokatolickiej (Archikatedralny sobór św. Jura)⁶⁵ i prawosławnej (Cerkiew Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny we Lwowie, zwana potocznie Cerkwią Wołoską)⁶⁶.

⁶⁰ L. Podhorodecki, *op. cit.*, s. 61; Więcej: *Lviv and Łódź at the turn of 20th century. Historical Outline and Natural Environment*, ed. M. Habrel, E. Kobjek, Łódź 2013, s.15–16.

⁶¹ S. S. Nicieja, *Lwowskie Orleńta...*, s. 15.

⁶² P. Derej, *Dwudziestolecie Międzywojenne*, tom 16, *Kościół, cerkiew, synagoga*, Warszawa 2013, s. 61; F. Jaworski, *O szarym Lwowie*, Warszawa 2013, s. 41–45. W bardzo wielu okolicznych miastach kresowych funkcjonowały obok siebie kościoły cerkwie i synagogi (m.in. Stanisławowie, Buczaczu), S. Weiss, E. Szmal, *Między narodami*, Poznań 2008, s. 80; R. Harajda, *op. cit.*, s. 33.

⁶³ Więcej o świątyni: J. Petrus, *Lwowska katedra obrządku łacińskiego pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Przewodnik*, Warszawa 1999, *passim*; R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda ...*, s. 405–433; B. Kaczorowski, *Zabytki starego Lwowa*, Warszawa 1990, s. 19–38; R. Marcinek, *op. cit.*, s. 10–11; M. Bachowska, *Kresy*, Kraków 2010, s. 149–154; W. Szolginia, *Tamten Lwów*, t. 3, *Świątynie, gmachy i pomniki*, Kraków 2012, s. 11–28.

⁶⁴ Więcej o świątyni: R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 434–442; W. Szolginia, *op. cit.*, s. 29–47.

⁶⁵ Więcej o świątyni: R. J. Czarnowski, *op. cit.*, s. 443–450; W. Szolginia, *op. cit.*, s. 48–64.

⁶⁶ Więcej o świątyni: R. J. Czarnowski, *Lwów. Sacrum et profanum*, Łódź 2012, s. 252–255.

Szczegółowych informacji na temat liczby ludności Lwowa dostarcza nam książka „*Suczasnij Lviv*” („*Współczesny Lwów*”) Ołeny Stepaniw⁶⁷ wydana podczas okupacji niemieckiej⁶⁸. Od momentu przekształcenia w 1867 r. Cesarstwa Austrii w Austro-Węgry, we Lwowie (głównym mieście kraju koronnego Przedlitawii), stale wzrastała liczba ludności. Najbardziej dynamiczny przyrost odnotowano już w niepodległej Polsce (w latach 1921–1931), kiedy to do miasta przybyło blisko sto tysięcy nowych mieszkańców (patrz tabela 4).

Tab. 3 Liczba mieszkańców Lwowa według narodowości w latach 1869–1942

ROK	Polacy		Żydzi		Ukraińcy		Pozostałe nacje		RAZEM
	Liczba osób	%	Liczba osób	%	Liczba osób	%	Liczba osób	%	Liczba osób
1869	46 252	53,2	29 291	30,2	12 406	14,2	2 157	2,4	90 106
1880	58 602	53,3	30 961	28,2	17 769	15,9	2 714	2,6	110 046
1890	67 286	52,6	36 130	28,1	21 876	17,2	2 651	2,1	127 943
1900	82 590	51,6	44 258	27,8	29 327	18,3	3 695	2,3	159 870
1910	105 469	51,2	57 387	27,8	39 314	19,2	3 294	1,8	205 464
1921	111 860	51,0	76 854	35,1	27 269	12,4	3 405	1,5	219 388
1931	155 986	50,0	99 595	21,9	50 900	16,3	5 750	1,8	312 231
1941	150 400	50,3	76 000	25,4	65 800	22,0	6 800	2,3	299 000
1942	108 000	48,6	89 000	25,6	80 000	23,1	8 000	2,7	285 000

Źródło: O. Stiepaniw, *Suczasnij Lviv*, Krikiw–Lwów 1943, s. 166–167; E. Jones, *op. cit.*, s. 16; J. Jaremkow, *Współczesny Lwów*, http://www.duszki.pl/kgal/artykuly/2008_03_08/wspolczesny_Lwow.html; G. Mazur, *Życie polityczne...*, s. 59.

* * *

W wielokulturowym Lwowie od wieków łatwo asymilowali się Ormianie. Na przełomie XIX i XX wieków było ich niezbyt dużo (w całej diecezji około 6 tysięcy), w większości całkowicie spolonizowani. Jak trafie określił ich S. E. Nalik, „*byli to przeważnie ludzie zamożni, nawet bogaci*”, którzy „*stawali się nacjonalistami bardziej zażartymi niż rdzenni Polacy. Kultywowali tylko swój odrębny obrządek, gdzie liturgicznym językiem był*

⁶⁷ Ołena Stepaniw (1882–1963) Ukraiński historyk, żołnierz Legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych. Żona Romana Daszkewycza, ukraińskiego działacza politycznego i społecznego.

⁶⁸ Wiele ciekawych informacji o książce dostarcza strona internetowa: J. Jaremkow, *Współczesny Lwów*, http://www.duszki.pl/kgal/artykuly/2008_03_08/wspolczesny_Lwow.html

nadal ormiański”⁶⁹. Niezwykle ważną i cenioną postacią we Lwowie był metropolita Józef Teofil Teodorowicz (1902–1938) – inspirator wielu działań społecznych i organizacyjnych⁷⁰.

W drugiej połowie XIX w. zaczęły kształtować się na Kresach Wschodnich ormiańskie instytucje o charakterze świeckim, edukacyjnym i opiekuńczo–wychowawczym. W 1865 r. we Lwowie lekarz i filantrop Józef Torosowicz (1785–1869) – założył bursę dla ubogiej młodzieży, która mieściła ok. 30–40 wychowanków. W 1897 r. podobną bursę w Czerniowcach ufundował ks. Kajetan Kajetanowicz (1854–1909). W 1910 r. ks. Mikołaj Mojzesowicz (1863–1917) próbował założyć szkołę ormiańską w Kutach⁷¹.

Największe skupiska Ormian, poza Lwowem, znajdowały się wówczas w Brodach, Brzeżanach, Haliczu, Horodence, Jałowcu, Kamieńcu, Kutach, Lucku, Łuścu, Podhajcach, Stanisławowie, Śniatynie, Złoczowie i Żółkwi⁷².

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości kształtowały się nowe instytucje i organizacje ormiańskie. W 1930 r. małżeństwo Dawid i Antonina Abrahamowicze powołało do życia we Lwowie Fundację im. Abrahamowiczów, która utworzyła ośrodek wychowawczy dla ubogiej młodzieży. W latach 1927–1934 ukazywał się ormiański miesięcznik „Posłaniec Świętego Grzegorza” (nakład tysiąc egzemplarzy).

W latach 1918–1939 w archidiecezji lwowskiej istniały trzy dekanaty (lwowski, stanisławowski i kuteński), obejmujące dziewięć parafii. Istotną rolę, poza lwowską katedrą ormiańską, odgrywał kult obrazu Matki Boskiej Łaskawej w kościele ormiańskim w Stanisławowie oraz obrazu Matki Boskiej z kościoła w Łuścu pod Stanisławowem.

Ponadto we Lwowie funkcjonowały dwie biblioteki ormiańskie: archidiecezjalna Biblioteka Kapituły Ormiańskiej oraz Archidiecezjalnego Związku Ormian⁷³. Przy katedrze funkcjonował bank „Mons Pius”⁷⁴.

Ormianie posiadali we Lwowie swoją organizację o charakterze religijnym – założony w 1930 r. Archidiecezjalny Związek Ormian (AZO). Jego głównym zadaniem było „skupienie Ormian i zachowanie obrządku (...); niesienie pomocy moralnej i materialnej, zarówno kościołom ormiańskim, jak i zakładom naukowym, instytucjom społecznym i

⁶⁹ S. E. Nalik, *Przesłane przez pamięć*, Kraków 1987, s. 309

⁷⁰ Więcej: S. Gawlik, *Życie i działalność ks. abpa Józefa T. Teodorowicza*, Kraków 1988, s. 16 i n; P. Nieczuja – Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011, s. 181; P. Derej, *op. cit.*, s. 62–63; S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 36; S. Koper, *Mniejszości...*, s. 90–91.

⁷¹ P. Nieczuja–Ostrowski, *op. cit.*, s. 179.

⁷² R. Harajda, *op. cit.*, s. 17; J. K. Ostrowski, *Kresy bliskie i dalekie*, Kraków 1998, s. 122–126.

⁷³ Więcej: J. Smirnow, *Archidiecezjalny Związek Ormian we Lwowie. Historia i działacze*, [w:] *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*, tom VII, *Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa*, pod red. K. Karolczuka i Ł. T. Sroki, Kraków 2010, s. 468–483.

⁷⁴ Więcej: P. Nieczuja–Ostrowski, *op. cit.*, s. 179–181.

fundacjom (...); popieranie misyj, działających wśród Ormian na Wschodzie i w krajach przez nich zamieszkałych”⁷⁵. Do 1939 r. jego prezesem był dr Jan Antoniewicz.

Podczas II wojny światowej społeczność ormiańską dotknęły liczne represje ze strony władz radzieckich oraz nacjonalistów ukraińskich. 21 kwietnia 1944 r. UPA dokonała pogromu ludności polskiej i ormiańskiej w Kutach. W 1945 r. NKWD dokonało licznych aresztowań wśród ormiańskich księży, stawiając im zarzuty współpracy z Niemcami. Władze radzieckie dokonały przejęcia zabudowań katedralnych oraz klasztoru benedyktynek. Zlikwidowały archidiecezję, zamknęły katedrę, bank „Mons Pius”, fundacje dobroczynne. Znaczna część społeczności ormiańskiej została w 1945–1946 r. przesiedlona w nowe granice Polski. Największe jej skupiska powstały w Gliwicach (ks. Kazimierz Roszko, od 1966 r. ks. Kazimierz Romaszkan, od 1973 r. Krzysztof Staniecki), Krakowie (ks. Franciszek Jakubowicz) i Gdańsku (ks. Kazimierz Filipiak)⁷⁶.

* * *

Nieco inaczej było z Rusinami, którzy od czasów średniowiecza zamieszkiwali przedmieścia Lwowa. Zajmując się głównie handlem, stanowili najbiedniejszy element ludności. Ich głębsza polonizacja nastąpiła w XVII w.

Bardziej sformalizowany ruch ukraiński zaczął kształtować się w dopiero latach 30 XIX w., co przypisuje się tzw. Ruskiej Trojce. W jej skład wchodził: Marian Szaszkiewicz (poeta, autor pieśni patriotycznych, bajek, absolwent Seminarium Duchownego we Lwowie), Jakub Hołowacki (badacz folkloru, niedoszły student Uniwersytetu Lwowskiego) oraz Iwan Wahylewicz (redaktor, tłumacz, absolwent lwowskiego seminarium). Postulowali oni początkowo szerszą edukację ludu ukraińskiego, badanie folkloru oraz zbierkę materiałów związanych z historią narodu. Z czasem wysuwali również hasła polityczne połączone z reformami społecznymi.

Tymczasem coraz bardziej narastający od lat 40. XIX wieku konflikt polsko–ukraiński zdynamizowała Wiosna Ludów. Za zgodą Austriaków utworzono we Lwowie Centralną Radę Ruską, która domagała się zrównania praw Polaków i Ukraińców (m.in. przez wprowadzenie języka ukraińskiego do szkół, dopuszczenie go do urzędów państwowych, równouprawnienie duchowieństwa unickiego i katolickiego)⁷⁷.

⁷⁵ G. Mazur, *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*, Kraków 2007, s. 189.

⁷⁶ Więcej: P. Nieczuja–Ostrowski, *op. cit.*, s. 181–183; T. Isakowicz–Zaleski, *Nie zapomnij o Kresach*, Kraków 2011, s. 195–204.

⁷⁷ Więcej: R. Szporluk, *Zachodni wymiar kształtowania się współczesnej Ukrainy*, Warszawa 2004, s. 12–16; R. Bailly, *op. cit.*, s. 19–21.

Od lat 60. XIX w. powstawały ukraińskie organizacje samokształceniowe, polityczne (Ukraińsko–Ruska Partia Radykalna, Ukraińskie Stronnictwo Narodowo–Demokratyczne) oraz kulturalno–oświatowe (Towarzystwo Literackie im. T. Szewczenki, „Proswita”), wydawane były gazety (m.in. „Diło”). Narastających tarć w stosunkach etnicznych nie zatrzymała ugoda polsko–ruska, podpisana w 1890 r. z inicjatywy ówczesnego namiestnika Galicji hr. Kazimierza Badeniego (obejmowała ona m.in. podział wpływów i mandatów). Jednym z ostatnich akcentów sporu, było zabójstwo w 1908 r. Andrzeja Potockiego przez młodego działacza ukraińskiego ruchu narodowego⁷⁸.

Przełom wieków nie przyniósł jeszcze pełnej identyfikacji narodowej Ukraińców. Konflikt widoczny wśród elit, zupełnie nie przekładał się na relacje pomiędzy zwykłymi mieszkańcami monarchii Habsburgów⁷⁹.

We wspomnieniach Kresowiaków bardzo często pojawia się kwestia nazewnictwa wyznawców religii prawosławnej. Wśród Polaków w okresie międzywojennym i początkowych latach II wojny funkcjonowali oni jako Rusini. Określenie *Ukraińiec* po raz pierwszy na masową skalę pojawiło się dopiero w 1943 r. Wówczas, jak zauważył Bolesław Bolanowski, *„dawny kolega – Rusin – przestawał być kolegą, stawał się Ukraińcem. Narodowość w przyjaźniach stała się ważna”*⁸⁰.

W okresie międzywojennym, jak zauważył Robert Potocki, możemy wyróżnić trzy grupy ludności „*rusińskiej*”, ze względu na stopień jej świadomości i samoidentyfikacji. Pierwszą stanowić będą Ukraińcy „*świadomi swej odrębności narodowej, kultywujący swą odrębność i manifestujący ją na zewnątrz*”. Drugą – „*Ukraińcy o ugruntowanej świadomości narodowej, ograniczający ją jednak do sfery rodzinnej i konfesyjnej*”. Trzecią zaś „*Ukraińcy o niewykształconej świadomości narodowej, zachowujący poczucie odrębności na poziomie etnicznym oraz utrzymujący więź ze swym wyznaniem, słabo znający język literacki, ale*

⁷⁸ Więcej: C. Partacz, *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki polsko–ukraińskie w latach 1888–1908*, Toruń 1997, s. 19 nn.; W. Najdus, *Kształtowanie się nowoczesnych więzów społeczno–organizacyjnych ludności Ukraińskiej Galicji Wschodniej w dobie konstytucji*, [w:] *Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura*, tom II, pod red. H. Zalińskiego i K. Karolczaka, Kraków 1998, s. 137–181; S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 33–35.

⁷⁹ Więcej: H. Wereszycki, *Pod berłem Habsburgów, Zagadnienia narodowościowe*, Kraków 1986, s. 217. Więcej na temat kontrowersji terminologicznych (Rusin/ruski, Ukraińiec/ukraiński): K. Sanojca, *Relacje polsko–ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo–wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2013, s. 100–107.

⁸⁰ Ł. Orzechowski, *Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo–Wschodnich w Łodzi w latach 1989–2009*, Praca magisterska napisana w Katedrze Historii Europy Wschodniej pod kierunkiem prof. dr hab. Albina Głowackiego, Łódź 2009, s. 47.

modlący się po rusku (Rusini)”⁸¹. Liczebność ostatniej grupy była znikoma, według Adolfa Kryńskiego ok. 250 tysięcy osób (szacowano ją na ok. 4–8 % ogółu populacji ukraińskiej)⁸².

Jak podkreślają badacze problemu, niezwykle trudno jest ustalić faktyczną liczbę ludności „rusińskiej” na Kresach Południowo–Wschodnich. Spis ludności z 1921 r. określał ich populację na 3,9 mln, czyli ok. 14% ogółu ludności. Kolejny spis z 1931 r. wykazał ich wzrost do 4,4 mln. Historycy (m.in. R. Torzecki, H. Domińczak, T. Piotrkiewicz, A. Chojnowski) szacują ich liczbę na koniec lat 20 XX wieku na około 5 milionów, czyli blisko 16% ogólnej liczby ludności⁸³.

Największy udział Ukraińców w strukturze narodowościowej Polski występował w Galicji Wschodniej. Województwo stanisławowskie zamieszkiwało 68,9% Ukraińców⁸⁴, tarnopolskie – 45,5%⁸⁵, województwo lwowskie – 34,1%⁸⁶.

Stosunkowo niewielki ich odsetek w województwie lwowskim spowodowany był faktem, że w jego składzie znalazło się osiem powiatów⁸⁷ położonych na zachód od Sanu, zamieszkałych w przeważającej części przez Polaków, oraz struktura etniczna Lwowa. W mieście tym na 312 231 mieszkańców żyło 157 490 Polaków i 49 747 Ukraińców⁸⁸.

Ukraińcy na Kresach, w odróżnieniu od Polaków, zamieszkiwali głównie tereny wiejskie, w 80% zajmowali się rolnictwem. Zaledwie 5% stanowiły osoby zatrudnione poza rolnictwem – inteligencja, robotnicy i rzemieślnicy. Ukraińskie elity, poczynając od 1922 r. (wybory parlamentarne i prezydenckie) i upadku idei stworzenia własnego państwa na

⁸¹ R. Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*, Lublin 2003, s. 45.

⁸² G. Hryciuk, *op. cit.*, s. 104; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, Wrocław 1979, s. 9.

⁸³ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*, Kraków 1989, s. 11; H. Domińczak, *Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939*, Warszawa 1992, s. 103; T. Piotrkiewicz, *Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcji piłsudczyków 1926–1930*, Warszawa 1981, s. 6–7 ; A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 6–9; K. Sajnoc, *op. cit.*, s. 22–23; *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 1–2, *Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko–ukraińskie w latach 1918–1947”*, Warszawa, 22–24 maja 1997, Warszawa 1998, s. 19–21.

⁸⁴ Odsetek Ukraińców w wybranych powiatach województwa stanisławowskiego: Kosów (85,5%), Kałusz (75,8%), Żydaczów (73%), Śniatyn (72%), Dolina (71%). Na ogólną liczbę 17 powiatów aż w 15 Ukraińcy stanowili ponad 60%.

⁸⁵ Odsetek Ukraińców w wybranych powiatach województwa tarnopolskiego: Radziechów (57,7%), Zaleszczyki (57,1%), Brody (55,4%), Kopyczyńce (51%), Borszczów (51%). Najmniejszy odsetek Ukraińców występował w powiatach skałackim i tarnopolskim. Na ogólną liczbę 17 powiatów w 13 Ukraińcy stanowili ponad 40%.

⁸⁶ Odsetek Ukraińców w wybranych powiatach województwa lwowskiego: Turka (70,4%), Rawa Ruska (67,5%). Na ogólną liczbę 22 powiatów w 10 Ukraińcy stanowili ponad 50%; K. Sajnoc, *op. cit.*, s. 23.

⁸⁷ Były to powiaty jarosławski (28,6% Ukraińców), przeworski (2,6%), łańcucki (4,3%), lubaczowski (44,8%), przemyski (40,5%), sanocki (43,1%), krośnieński (14,1%) i brzozowski (11,7%).

⁸⁸ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918–1939. Ludność–przestrzeń–samorząd*, Rzeszów 2000, s. 191; K. Sajnoc, *op. cit.*, s. 23.

gruzach Austro–Węgier i carskiej Rosji, zdecydowanie odmawiały akceptacji państwa polskiego⁸⁹.

Wstrzymanie się od głosowania – jako formę sprzeciwu przeciwko władzy polskiej w Galicji – zaproponował emigracyjny rząd Jewhena Petruszewicza. Oficjalny bojkot ogłoszony został 26 sierpnia 1922 r. przez tzw. Szerszy Komitet Narodowy. Ogółem frekwencja wyborcza na Kresach przekroczyła 50%. W województwie lwowskim na stu wyborców do Sejmu głosowało zaledwie 22 Ukraińców, a do Senatu tylko 19⁹⁰.

26 marca 1923 r. premier Władysław Sikorski przygotował jawny projekt odezwy do mieszkańców Kresów, wzywający do „tolerancji i wspólnej pracy dla dobra tych ziem”. Dokument ten, wraz z tajnym referatem, omawianym na posiedzeniu Rady Ministrów z 7 kwietnia 1923 r. podkreślał strategiczne i prestiżowe znaczenie ziem wschodnich Rzeczypospolitej. Zalecał prowadzenie jednolitej polityki opartej na czynnikach miejscowych. Dodatkowo we wszystkich dziedzinach (szkolnictwo, reforma rolna, samorząd) domagano się uwzględniania potrzeb miejscowej ludności, „bez uszczerbku dla polskości tych ziem”.

Po przewrocie majowym ukraińscy politycy, jak zauważyła Magdalena Nowak, przyjęli postawę „wyczekująco–krytyczną wobec zmian w Polsce”⁹¹. Uważnie śledzili poczynania piłsudczyków, którzy m.in. powołali nowych wojewodów: lwowskiego (Piotr Dunin–Borkowski od sierpnia 1927 r.) oraz wołyńskiego (Henryk Józewski od lipca 1928 r.). Ogólnym założeniem poszczególnych rządów po 1926 r. było prowadzenie polityki asymilacji państwowej, co sprowadzało się do pozyskiwania wierności i przychylności mniejszości narodowych za cenę ustępstw. Ukraińcy z tytułu przynależności do Polski mieli uzyskać pewne korzyści (zaspokojenie potrzeb materialnych, inwestycje, rozwój infrastruktury oraz kolei, polityka kredytowa)⁹².

Program ustępstw proponowanych przez piłsudczyków miał kilka nurtów. Pierwszy z nich, zwany prometejskim (reprezentują go Walery Sławek, Henryk Józewski)⁹³, zakładał

⁸⁹ M. Nowak, *Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939*, Gdańsk 2007, s. 37.

⁹⁰ Więcej: R. Torzecki, *Kwestia...*, s. 66–67; M. Papierzyńska–Turek, *Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1974, s. 224; M. Nowak, *op. cit.*, s. 39.

⁹¹ M. Nowak, *op. cit.*, s. 106.

⁹² *Ibidem*, s. 111.

⁹³ Polityka Henryka Józewskiego na Wołyniu nosiła znamiona swoistego eksperymentu. Jego program, przedstawiony na naradzie wojewodów kresowych 2–3 grudnia 1929 roku w Łucku zakładał asymilację państwową ludności ukraińskiej na Wołyniu – wejście do administracji województwa, utrakwizację szkół. Jego skuteczność miał zapewnić tzw. kordon Sokalski, czyli izolacja Wołynia od wpływów ukraińskich organizacji z Małopolski Wschodniej; Więcej: M. Ł. Majewski, *Wołyń. Komunizm, nacjonalizm, terroryzm. Wojewoda*

utworzenie z części ziem ZSRR niepodległej Ukrainy, będącej w sojuszu z Polską. Drugi (reprezentowany przez Leona Wasilewskiego, Tadeusza Hołówkę, Adama Skwarczyńskiego, Piotra Dunin-Borkowskiego) mówił o ustępstwach w celu likwidacji antagonizmów polsko-ukraińskich. Obejmować one miały dostęp do administracji, parcelację ziemi, zmiany w szkolnictwie, prowadzenie wyborów samorządowych oraz „uporządkowanie” stosunków z kościołem prawosławnym⁹⁴.

We wrześniu i październiku 1930 r., tuż przed wyborami, miała miejsce spektakularna akcja pacyfikacyjna na terenie „trzech wschodnich województw, jednego zachodniego oraz miasta Lwowa”. Została ona sprowokowana przez wcześniejsze akcje terrorystyczne Ukraińskiej Organizacji Wojskowej (UWO)⁹⁵ i Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN)⁹⁶, m.in. zamach na lwowskiego kuratora Stanisława Sobińskiego, odpowiedzialnego za utrakwizację szkolnictwa (19 października 1926 r.). Ogółem w 1930 r. OUN dokonała blisko 2200 aktów sabotażu (podpalenia folwarków i majątków polskich, ataki na polskie szkoły i instytucje, napady, pobicia osób prywatnych), których celem było zadanie Polakom głębokich szkód i podkreślenie na arenie międzynarodowej, że „sprawa ukraińska jest ciągle żywa”⁹⁷.

Pacyfikacja trwała od 16 września do 30 listopada 1930 r. i objęła 16 powiatów (około 450 wsi). Aresztowania początkowo dotknęły 30 osób ze sztabu UWO oraz 130 wybitych działaczy ukraińskich, wśród nich kilkudziesięciu byłych posłów. Ogółem w akcji zatrzymano 1739 osób, do sądu skierowano 1143 osoby z których 58 otrzymało wyroki⁹⁸.

Pacyfikacja i wybory doprowadziły do ugody w relacjach polsko-ukraińskich, chociaż deklaracje strony rządowej i UNDO nigdy nie przybrały cech trwałych zobowiązań. OUN w swoich ulotkach nadal nawoływała do strajków, bojkotu polskich szkół i urzędów, do niepłacenia podatków, wygnania kolonistów i egzekutorów, bicia policjantów, sabotaży i zamachów (zamordowano m.in. T. Hołówkę – 29 sierpnia 1931 r. oraz B. Pierackiego – 15

wołyński wobec ukraińskich organizacji terrorystycznych na Wołyniu 1928–1938, Warszawa 2014; M. Nowak, *op. cit.*, s. 150–155; A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 98–99.

⁹⁴ M. Nowak, *op. cit.*, s. 111–112.

⁹⁵ Więcej o UWO patrz: C. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004, s. 78–83; M. Ł., Majewski, *op. cit.*, s. 182–194; S. Koper, *Mniejszości...*, s. 28–29.

⁹⁶ Więcej o powstaniu, działaniu i strategicznych celach OUN patrz m.in.: A. Podhajecki, *OUN i UPA pod skrzydłami III Rzeszy*, Warszawa 2013, s. 47–103. Dyskusja historyków polskich i ukraińskich o kwestii polskiej w świetle założeń ideologicznych i programowych OUN: *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 10, *Materiały XI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa 26–28 kwietnia 2005, Warszawa 2006, s. 15–80.

⁹⁷ G. Motyka, R. Wnuk, *Pany i rezuny. Współpraca AK–WiN i UPA 1945–1947*, Warszawa 1997, s. 35; Więcej o akcjach sabotażowych, dywersyjnych i terrorystycznych OUN w latach 1932–1938, M. Ł. Majewski, *op. cit.*, s. 194–276.

⁹⁸ A. Chojnowski, *op. cit.*, s. 158–159; M. Nowak, *op. cit.*, s. 145

czerwca 1934 r.)⁹⁹. 16 lipca 1934 r. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna (URP) i UNDO potępiły działalność OUN, jako prowadzącą do „atomizacji i anarchizacji życia społecznego na Kresach”. Dwa tygodnie później (25 lipca 1934 r.), w odpowiedzi zamordowano przedstawiciela ukraińskiej inteligencji Iwana Babija¹⁰⁰.

Niezwykłe ważnym wydarzeniem w relacjach polsko–ukraińskich była śmierć J. Piłsudskiego, który od 1926 r. decydował o najważniejszych sprawach w państwie. W myśl jego założeń polska polityka wobec Ukraińców wahała się „od represji do ugody”. Po jego śmierci wpływy zwolenników ugody z Polakami w UNDO wyraźnie osłabły, pomimo że w wyborach 1935 r. UNDO uzyskało 25 miejsc w Sejmie i 4 w Senacie, a Wasyl Mudry został nawet wicemarszałkiem¹⁰¹.

W latach 1935–1939 działania władz polskich, choć uzasadnione racją stanu, wywarły bardzo negatywny wpływ na stosunki z Ukraińcami. Do zaostrzenia nastrojów doszło w latach 1938–1939 w związku z kwestią Ukrainy Zakarpackiej. Po jej likwidacji i podpisaniu paktu Ribbentrop–Mołotow postawa Ukraińców uległa zmianie. Trafnie charakteryzuje ją wystąpienie sejmowe Wasyla Mudrego z 2 września 1939 roku, który stwierdził, że „w teraźniejszych ciężkich dla Rzeczypospolitej Polskiej czasach naród ukraiński spełni obowiązki obywatelskie krwi i mienia wobec Państwa”¹⁰².

* * *

Społeczność niemiecka pojawiła się w we Lwowie w XIV w. W 1910 r. jej liczbę we Lwowie szacowano na ok. 3%. Według spisu z 1921 roku województwo lwowskie zamieszkiwało 12 436 Niemców, z czego we Lwowie mieszkało 1 624 osoby, co stanowiło 0,7% ludności miasta¹⁰³.

W latach 1918–1919 mniejszość niemiecka wyraźnie sprzyjała Ukraińcom. Od 1921 r. we Lwowie mieściła się siedziba związku okręgowego Deutschtumsbund zur Wahrung der Minderheitsrechte (DtB) o nazwie Deutscher Volksrat in Galizien¹⁰⁴. Rok później w mieście zaczął się ukazywać niemieckojęzyczny tygodnik „Ostdeutsches Volksblatt”, który Polacy uważali za pismo nacjonalistyczne.

⁹⁹ Więcej: J. Treszkowa, *Zabójstwo Ministra B. Pierackiego*, „Lwów i Kresy”. Biuletyn – Kwartalnik Koła Lwowian w Londynie, R. XXVII, nr 55, Kwiecień 1988, s. 43–46; S. Koper, *Mniejszości...*, s. 33–37.

¹⁰⁰ W. Serczyk, *Historia...*, s. 326–327.

¹⁰¹ M. Nowak, *op. cit.*, s. 245.

¹⁰² G. Mazur, *Niemcy i Sowietci a antypolska akcja UPA*, [w:] *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, pod red. G. Motyki i D. Libionki, Warszawa 2002, s. 121; K. Zelenko, *Stosunki polsko–ukraińskie w II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Lublin 1994, s. 71–72.

¹⁰³ G. Mazur, „Piąta kolumna” we Lwowie 1938–1939, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 2004, z. 147, s. 175–188; J. Kolbuszowski, *op. cit.* s. 175; S. Koper, *Mniejszości...*, s. 64–65.

¹⁰⁴ G. Mazur, *Życie polityczne...*, s. 177.

* * *

Nieliczną mniejszością narodową we Lwowie byli również Czesi. Osiedlili się oni w mieście jeszcze za czasów Austro–Węgier, przyjmując następnie polskie obywatelstwo. Kolonię czeską we Lwowie od 1867 r. jednoczyła „Czeska Beseda”. W okresie międzywojennym na czele organizacji stali Ludwik Weigel oraz Jarosław Dietl. Jak zauważył Grzegorz Mazur, mniejszość czeska „*nie odgrywała żadnej roli i była zapewne bardzo nieliczna*”¹⁰⁵.

* * *

Znaczna liczba Żydów znalazła się na późniejszych kresach wschodnich RP za sprawą Kazimierza Wielkiego, korzystając z licznych przywilejów. We Lwowie zamieszkiwali oni głównie przedmieścia oraz ulicę Żydowską, stanowiąc w średniowieczu około 20% ludności. Z czasem ich liczba wzrosła do ok. 33% mieszkańców miasta oraz ok. 11% regionu, będąc istotnym elementem w jego życiu kulturalnym i politycznym. W okresie międzywojennym żydowska gmina Lwowa była trzecią co do wielkości w Polsce¹⁰⁶.

Według danych żydowskich po 1 września 1939 r. we Lwowie znajdowało się około 230 tys. Żydów (100 tys. miejscowych i 130 tys. uchodźców). Do momentu wkroczenia Armii Czerwonej przybyło jeszcze ok. 9 tys. uchodźców. Do czerwca 1941 r. we Lwowie pozostało ok. 160 tys. Żydów (10 tys. opuściło miasto, 10 tys. powołano do Armii Czerwonej, 50 tys. wywieziono w głąb ZSRR)¹⁰⁷.

Również w Stanisławowie (zwanym „Żydowskim Weimarem”) mieszkał znaczny odsetek Żydów (w 1941 r. ok. 30 tys., 50% mieszkańców miasta). W mieście w okresie międzywojennym działał słynny żydowski Teatr Muzyczno–Dramatyczny im. Abrahama Goldfadena. Po wkroczeniu Niemców w 1941 r. utworzono w mieście getto, przez które w ciągu dwóch lat przeszło około 120 tys. Żydów z całego Pokucia (wg różnych danych 100 tys. zamordowano na miejscu, a 20 tys. zostało wywiezionych do obozu w Bełżcu)¹⁰⁸.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 189.

¹⁰⁶ Więcej o Żydach mieszkających na terenie Lwowa i Galicji Wschodniej, R. J. Czarnowski, *Lwów. Sacrum...*, s. 90–119; W. Wilczyński, *Ukraina. Leksykon. Historia, gospodarka, kultura*, Warszawa 2010, s. 278; S. Koper, *Mniejszości...*, s. 40–49.

¹⁰⁷ E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*, Łódź 1999, s. 88–89; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1 IX 1939–5 II 1946*, Katowice 2007, s. 204; K. Chiger, D. Paisner, *Dziewczynka w zielonym sweterku*, Warszawa 2011, s. 71. Więcej o położeniu Żydów podczas okupacji Sowieckiej: K. Jasiewicz, *Rzeczywistość sowiecka 1939–1941 w świadectwach polskich Żydów*, Warszawa 2009, *passim*.

¹⁰⁸ S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 104–105; *Księgi pamięci gmin żydowski. Bibliografia*, wstęp i opracowanie A. Kopciowski, Lublin 2008, s. 113.

Silny żywioł żydowski dominował także w Kołomyi (do 1939 r. stanowili połowę mieszkańców), skąd wywodził się ortodoksyjny ruch chasydyzmu¹⁰⁹, oraz w Borysławiu, gdzie mieszkało ok. 14 tys. Żydów¹¹⁰.

Niezwykle trafnie galicyjskich Żydów scharakteryzował Eliyahu Jones. Zauważył on, że „społeczność żydowska Galicji Wschodniej bardzo różniła się od reszty. Było to społeczeństwo znacznie bardziej nowoczesne i oświecone. Z czasów panowania Austro-Węgier mieszkańcy tych rejonów wynieśli pozytywne doświadczenia w korzystaniu ze swobód demokratycznych i z autonomii kulturalnej (...). Oprócz tradycyjnego Żyda w czarnej kapocie i w kapeluszu obszytym futrem można było zobaczyć eleganckiego Żyda z doskonałym akademickim wykształceniem, pracującego w wolnym zawodzie”¹¹¹.

Od końca 1941 r. na terenie Galicji Wschodniej rozpoczęto tworzenie dzielnic żydowskich. Getta funkcjonowały we Lwowie (od września 1941), Tarnopolu (od listopada 1941) i Stanisławowie (od grudnia 1941). Wiosną 1942 r. powstały kolejne: w Kołomyi, Horodence, Obertynie, Gwoźdźcu, Czortkowie i Nadwórnej. W drugiej połowie roku Żydów odizolowano również w Brzeżanach, Rawie Ruskiej, Borysławiu, Kamionce Strumiłowej, Sokalu, Żurawnie, Drohobyczu, Busku, Rohatynie, Żółkwi, Lubaczowie, Zbarażu, Kozłowej, Jaworowie i Trembowli¹¹².

Pod koniec sierpnia 1942 r. Niemcy zaostrzyli kurs wobec Żydów. Na ulicach Lwowa rozklejono rozkaz o zmniejszeniu obszaru dzielnicy żydowskiej (odłączono od niej rejon po obu stronach ulicy Żółkiewskiej i Słonecznej, cały obszar na wschód od ulicy Zamarstynowskiej i Zniesienia, część ulicy Kleparowskiej) oraz o otoczeniu go murem. W getcie pozostawało jeszcze ok. 60 tys. Żydów (z ok. 160 tys. na początku okupacji niemieckiej). Ostateczna izolacja getta miała nastąpić 7 września 1942 r. Stąd do tego dnia Lwowianie kupowali „za bezcen rzeczy żydowskie”. Od 18 listopada 1942 r. z getta nie mogli wychodzić, pod karą śmierci, Żydzi „nie pracujący w mieście”¹¹³.

Ostateczna likwidacja Żydów w obozie pracy przymusowej przy ul. Janowskiej we Lwowie nastąpiła w dniach 18–19 listopada 1943 r.¹¹⁴

¹⁰⁹ S. S. Niciej, *Kresowa Atlantyda...*, tom IV, *Kołomyja, Żabie, Dobromil*, Opole 2014, s. 20; *Księgi pamięci...*, s. 66.

¹¹⁰ *Ziemia i chmury. Z Szewachem Weisssem rozmawia Joanna Szwedowska*, Sejny 2002, s. 36.

¹¹¹ E. Jones, *op. cit.*, s. 14–15.

¹¹² Więcej: E. Jones, *op. cit.*, s. 107–108; L. Allerhand, M. Allerhand, *Zapiski z tamtego świata. Zagłada we Lwowie w dzienniku profesora i wspomnieniach jego wnuka*, b.m.w. 2011, s. 82–102; *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 6, *Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko–ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 3–5 listopada 1999, Warszawa 2000, s. 274–275.

¹¹³ E. Jones, *op. cit.*, s. 116–117; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 306.

¹¹⁴ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 389; E. Jones, *op. cit.*, s. 122, 174.

1.4 Życie codzienne, gospodarka, kultura

W okresie międzywojennym Lwów przeżywał wszelkie wzloty i upadki wraz z państwem polskim. Wielu wybitnych lwowian, dzięki umiejętnościom doskonalonym przez lata w austriackiej administracji, wojsku i służbie dyplomatycznej, położyło ogromne zasługi dla rozwoju odrodzonego państwa. Z miastem nad Pełtwią związani byli m.in. prezydent Ignacy Mościski, trzykrotny premier Kazimierz Bartel czy gen. Władysław Sikorski.

W okresie hiperinflacji dochodziło do licznych manifestacji, a ulice Lwowa wypełniały się protestującą biedotą, oczekująca wsparcia. Podobnie w latach wielkiego kryzysu ekonomicznego, kiedy w mieście dochodziło do demonstracji antyrządowych połączonych ze starciami z policją.

W latach trzydziestych XX w. dalszy rozwój Lwowa możliwy był dzięki włączeniu całego województwa do Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP). Realizacja kolejnych projektów i inwestycji spowodowała poprawę koniunktury ekonomicznej miasta, która trwała aż do wybuchu II wojny światowej¹¹⁵.

Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi kultury w mieście był Uniwersytet¹¹⁶. Rok akademicki 1918/1919, rozpoczęty 15 października, został jednak przerwany przez wybuch wojny polsko-ukraińskiej. Profesorowie i studenci wzięli wówczas czynny udział w obronie zagrożonego Lwowa. Na kilka miesięcy rok akademicki 1919/1920 zawieszono również z powodu wojny polsko-bolszewickiej¹¹⁷.

23 listopada 1919 r. Uniwersytet Lwowski otrzymał oficjalną nazwę Uniwersytetu Jana Kazimierza (UJK)¹¹⁸. Dotychczas utrakwistyczna uczelnia przekształcona została w placówkę z wykładowym wyłącznie językiem polskim (decyzja Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego z 15 marca 1920 r., potwierdzona w lipcu tegoż roku), z której usunięto wykładowców ukraińskich¹¹⁹.

W lutym 1920 r. uchwałą Rządu RP przekazano uczelni okazały gmach byłego Sejmu Krajowego. Od roku akademickiego 1922/1923 UJK składał się z czterech wydziałów

¹¹⁵ J. Tokarski, *Lwów i okolice*, Bielsko-Biała 2005, s. 61.

¹¹⁶ Lwów od wieków był ważnym ośrodkiem nauki polskiej. W 1608 r. powołano w mieście pierwsze Kolegium Jezuickie, które 20 I 1661 r. król Jan Kazimierz podniósł do rangi Uniwersytetu. Europejską renomę uczelnia osiągnęła w okresie autonomii. O najwcześniejszych dziejach uczelni we Lwowie i jej związkach z Uniwersytetem Jagiellońskim: J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007, s. 13–14; J. Czarnowski, *Kraków i Lwów w pocztówkach*, Warszawa 2009, s. 160–163; T. Riedl, *O Lwowie i lwowskim piśmiennictwie*, Pelplin 2013, s. 143–155; R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda...*, s. 345–353; W. Szolginia, *op. cit.*, s. 105–124; Poetycko u Uniwersytecie: K. Grodziska, *Miasto jak brylant. Księga cytatów o Lwowie*, Kraków 2007, s. 413–428.

¹¹⁷ A. Biedrzycka, *op. cit.*, s. 2; J. Draus, *op. cit.*, s. 17–18.

¹¹⁸ A. Biedrzycka, *op. cit.*, s. 43.

¹¹⁹ Bojkotując to zarządzenie grupa ukraińskich profesorów i studentów założyli w 1921 r. tajny Uniwersytet Ukraiński oraz Wyższą Szkołę Techniczną; M. Papierzyńska-Turek, *op. cit.*, s. 86–87.

(Teologicznego¹²⁰, Prawa i Umiejętności Politycznych, Lekarskiego oraz Filozoficznego), skupiających 106 katedr zwyczajnych i 16 nadzwyczajnych. Na uczelni zatrudnionych było 87 profesorów zwyczajnych, 5 nadzwyczajnych i 159 „pomocniczych sił naukowych”¹²¹.

Rok później Wydział Filozoficzny podzielono na dwa odrębne wydziały: Humanistyczny i Matematyczno-Przyrodniczy. Pięciowydziałowa struktura Uniwersytetu przetrwała do drugiej wojny światowej. W roku akademickim 1938/1939 UJK liczył ogółem 104 katedry i zatrudniał 64 profesorów zwyczajnych, 22 profesorów nadzwyczajnych oraz 110 docentów¹²².

Drugą ważną uczelnią była Politechnika (od 1844 r. działająca jako Akademia Techniczna, przekształcona w 1877 r. w Szkołę Politechniczną)¹²³. Ponadto w mieście działała Szkoła Weterynarii (założona 1881 r., od 1898 r. Akademia Weterynarii). W pobliskich Dublanach swą siedzibę miała Krajowa Wyższa Szkoła Rolnicza (w 1878 r. przekształcona ze Szkoły Gospodarstwa Wiejskiego).

We Lwowie istniały ponadto: Zakład Narodowy im. Ossolińskich (od 1817 r.), Muzeum Historyczne Miasta Lwowa (od 1891 r.), Teatr Wielki (otwarty w 1896 r.), Lwowska Galeria Obrazów (od 1897 r.), Towarzystwo Naukowe (od 1901 r.) czy Muzeum Narodowe im. Króla Jana III Sobieskiego (od 1908 r.).

* * *

Jednym ze znaków rozpoznawczych Lwowa były organizowane w nim wystawy. Ich tradycja sięga końca XIV wieku, kiedy to miasto ugruntowało swoją pozycję kluczowego punktu na szlaku bałtycko-czarnomorskim¹²⁴.

Pierwsza miała miejsce w 1849 r. Kolejna duża ogólnokrajowa wystawa odbyła się we Lwowie w 1877 r. Przełomowe znaczenie dla miasta miała jednak Powszechna Wystawa Krajowa z 1894 r. Jej bezpośrednim protektorem był cesarz Franciszek Józef I, a brały w niej udział wszystkie rządy krajowe, łącznie z węgierskim. Oficjalne otwarcie wystawy nastąpiło 5 czerwca 1894 r. w hali wystawowej w Parku Stryjskim (przestrzeń 476 100 m²). W ciągu 4,5

¹²⁰ Więcej o Wydziale Teologicznym UJK w monografii: J. Wołczański, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1939*, Kraków 2002, passim.

¹²¹ Więcej o osobach zatrudnionych na UJK: T. Riedl, *Lwów w pamięci i fotografii*, Wrocław 2002, s. 268–314.

¹²² J. Draus, *op. cit.*, s. 22; Więcej o wybitnych profesorach lwowskich m.in.: B. Mękarska-Kozłowska, *Lwów. Twierdza niepodległości i kultury. Referat wygłoszony 29 listopada 1988 roku w Bibliotece Polskiej w Paryżu (poszerzony i uzupełniony)*, Lublin 2000, s. 61–72; R. Duda, *Lwowska szkoła matematyczna*, Wrocław 2007, s. 200–218.

¹²³ Więcej o Politechnice Lwowskiej: R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda...*, s. 354–359; W. Szolginia, *op. cit.*, s. 125–135.

¹²⁴ Więcej: B. Mękarska-Kozłowska, *Mozaika wspomnień*, Lublin 2000, s. 223–225.

miesiąca jej trwania obejrzało ją ponad 1,15 mln ludzi (dziesięć razy więcej niż mieszkańców ówczesnego Lwowa)¹²⁵.

Ważnym wydarzeniem dla miasta było również otwarcie Międzynarodowych Targów Wschodnich (po raz pierwszy 25 września 1921 r.), podczas którego obecny był m.in. J. Piłsudski¹²⁶. Impreza organizowana corocznie w okresie międzywojennym przyciągała do miasta tłumy zarówno wystawców, jak i zwiedzających. Głównym jej celem była promocja Polski na rynkach azjatyckich, jednak zwiedzali ją również z wielkim zainteresowaniem przedsiębiorcy z Niemiec, Czech, Węgier i państw bałkańskich.

Na organizacji targów zyskiwało miasto. We Lwowie swoje konsulaty w okresie międzywojennym uruchomiły: Austria, Belgia, Czechosłowacja, Dania, Estonia, Finlandia, Francja, Peru, Portugalia, Rumunia, Węgry, Wielka Brytania i ZSRR. Ponadto swoje siedziby i przedstawicielstwa założyło wiele instytucji finansowych (m.in. Bank Gospodarstwa Krajowego, Państwowy Bank Rolny, Bank Cukrownictwa, Bank Hipoteczny, Ubezpieczalnia Społeczna czy Powszechny Zakład Ubezpieczeń Społecznych).

Lwów był również ważnym punktem komunikacyjnym. W mieście zbiegało się ogółem 9 linii kolejowych. Wszystkie pociągi przyjeżdżały i odchodziły z Dworca Głównego¹²⁷. Z lotniska uruchomiono regularne połączenia lotnicze z Czerniowcami, Bukaresztem, Sofią i Salonikami.

1.5 Lata II wojny światowej (1939–1945)

23 sierpnia 1939 r. minister spraw zagranicznych III Rzeszy Joachim von Ribbentrop i ludowy komisarz spraw zagranicznych ZSRR – Wiaczesław Mołotow podpisali w Moskwie układ o nieagresji. Obie strony zobowiązały się w nim powstrzymać we wzajemnych stosunkach od wszelkiej przemocy i agresji. Do układu dołączono tajny protokół, w którym ustalono, że granica wpływów Niemiec i ZSRR, „w razie terytorialno–politycznej zmiany na obszarach wchodzących w skład Państwa Polskiego (...) będzie przebiegać mniej więcej wzdłuż linii rzek Narwi, Wisły i Sanu”¹²⁸. Jeszcze przed jego ratyfikacją przez obie strony (28

¹²⁵ Więcej: Z. Magdziarz, *Targowe i wystawowe tradycje Lwowa i Wrocławia*, [w:] *Wrocław–Lwów, Lwów–Wrocław. Historia i współczesność*, pod red. D. Nespiak, M. Orzeł, Wrocław 2002, s. 53–67.

¹²⁶ B. Mękarska-Kozłowska, *Lwów...*, s. 92; R. Marcinek, *op. cit.*, s. 35; K. Makuszyński, *Listy ze Lwowa*, Kraków 1998, s. 32–39.

¹²⁷ Z Lwowa do Warszawy prowadziły ogółem dwie linie kolejowe – krótsza (438 km) przez Kleparów, Rzesnę Polską, Hołosko Brzuchowice, Żółkiew i Rawę Ruską oraz dłuższą dla pociągów pośpiesznych (ok. 500 km) przez Zimną Wodę, Gródek Jagielloński, Mościska i Medykę. Połączenia do Krakowa (341 km) przebiegały przez Przemyśl; Więcej: T. Riedl, *We Lwowie. Relacje*, Wrocław 1996, s. 42–45; Idem, *Lwów w pamięci i fotografii*, Wrocław 2002, s. 315–326; R. Marcinek, *op. cit.*, s. 42.

¹²⁸ A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1997, s. 19–21.

sierpnia 1939 r.), W. Mołotow i niemiecki ambasador w Moskwie – Friedrich Werner von Schulenburg, podpisali „Wyjaśnienie do tajnego protokołu”, dodając nazwę rzeki Pisy. Tym samym ziemie południowo-wschodnie II RP miały wejść w skład sowieckiej strefy wpływów.

* * *

We Lwowie swoją siedzibę miał największy garnizon Małopolski Wschodniej, Inspektorat Armii z gen. dywizji Kazimierzem Fabrycem oraz Dowództwo Okręgu Korpusu nr VI, którym od 14 lutego 1938 r. dowodził gen. bryg. Władysław Langner¹²⁹. Dodatkowo w mieście znajdowały się też formacje piechoty Lwowskiej Obrony Narodowej (sztab i dwa bataliony) oraz ogniwa organizacji paramilitarnych.

Wszystkie jednostki miały odgrywać istotną rolę w polskim planie operacyjnym „Wschód”, który zakładał prowadzenie wojny obronnej z ZSRR przy współudziale sojuszniczej Rumunii i pomocy państw zachodnich¹³⁰.

1 września 1939 r. o godzinie 4:45 amia niemiecka, bez formalnego wypowiedzenia wojny, wkroczyła na ziemie polskie, bombardując m.in. ważne ośrodki administracyjne, lotniska i linie komunikacyjne województwa lwowskiego. O godz. 11:00 trzy eskadry lotnicze Luftwaffe zbombardowały Lwów (Dworzec Główny, Aleję Focha, ul. Gródecką, lotnisko w Skiłowie). Dzień później ponownie zbombardowano miasto, a także Rawę Ruską i linię kolejową Lwów–Kraków¹³¹.

Mieszkańcy Lwowa wierzyli, że wojna obronna prowadzona przez Polskę przyniesie zamierzone skutki. W pierwszych dniach przed ratuszem odbywały się liczne manifestacje, podczas których wyrażano gotowość do walki oraz wyrażano radość z wypowiedzenia Niemcom wojny przez Wielką Brytanię i Francję. Podobnie nastroje panowały w pozostałych wschodnich województwach, nie tylko w dużych miastach, ale i na prowincji.

¹²⁹ W okresie międzywojennym terytorium Rzeczypospolitej zostało podzielone pod względem wojskowym na dziesięć okręgów korpusów. We Lwowie stacjonował sztab 5 Dywizji Piechoty (5 DP) pod dowództwem gen. bryg. Juliusza Zalaufa. W garnizonie lwowskim stacjonowały także dwa pułki 5 DP (19 i 40), 14 pułk ułanów Podolskiej Kawalerii Brygady, dwa pułki artylerii (5 pułk artylerii lekkiej i 6 pułk artylerii ciężkiej), 6 batalion pancerny, 6 pułk lotniczy w Skiłowie, 6 dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz 6 dywizjon taborów; W. Włodarkiewicz, *Lwów 1939*, Warszawa 2003, s. 17.

¹³⁰ Więcej: A. Rzepniewski, *Wojsko Polskie wobec perspektywy zagrożenia wojennego (13 maja 1935 – 31 sierpnia 1939 r.)*, Warszawa 1992, s. 88–89; W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 22–23; Idem, *Przedmoście Rumuńskie 1939*, Warszawa 2012, s. 36–51; T. Dubicki, K. Spruch, *Przedmoście Rumuńskie (Wrzesień 1939)*, Oświęcim 2014, s. 9–23.

¹³¹ O reakcjach ludzkie na niemieckie bombardowania: OPiP, Archiwum Historii Mówionej (dalej: AHM) AHM–193, *Relacja Ignacego Woźniakiewicza*, s. 3; *Ibidem*, AHM–38, *Relacja Janiny Bilewicz-Berezowskiej*, s. 1; A. Gołaś-Furgalska, *Dzieje jednej rodziny. Lwów 1939–1945*, Kraków 1998, s. 14.

Inaczej patrzyli na to Ukraińcy¹³². Jak wspominał Stanisław Jarosz, mieszkający we wsi Dorochów (gmina Błudniki, województwo stanisławowskie), nawet ukraińskie dzieci w wieku szkolnym mówiły, że to „*Niemcy wygrają wojnę i powstanie wolna, niepodległa Ukraina (...). Rozbudzone nadzieje Ukraińców ujawniały się w ożywionej działalności nauczycieli i księży grecko-katolickich, którzy wygłaszali patriotyczne kazania, wzbudzając nienawiść do Polaków*”¹³³.

Do 10 września siły niemieckie kontynuowały aktywne działania w Małopolsce Wschodniej. Tego dnia Dowództwo XVIII Korpusu Armijnego wydało rozkaz dla 1. Dywizji Górskiej (DG), aby „natychmiast uderzyć oddziałami zmotoryzowanymi i odwodem na Lwów”. Pierwszym jego etapem miało być uderzenie na Sambor 11 września. Było to o tyle łatwiejsze, że polska obrona została źle przygotowana (zwłaszcza pozycje na Sanem), a dowódca 3. BG podjął decyzję wycofania swych batalionów pod Stary Sambor, odsłaniając tym samym drogę do Lwowa. Dużym problemem była łączność, która zdecydowanie pogorszyła się po decyzji gen. K. Fabrycego (wbrew opinii gen. Sosnowskiego) przeniesienia sztabu armii do Lwowa¹³⁴.

11 września wydano pierwszy rozkaz operacyjny obrony Lwowa, który zakładał samodzielną obronę miasta oraz obszaru na północ od Żółkwi z wysuniętym punktem oporu w Rawie Ruskiej. Dzień później Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych Niemiec przedstawiło wytyczne dla dowódców Grup Armii „Południe” i „Północ”, zakładające kontynuowanie operacji polegającej na przecięciu polskich połączeń komunikacyjnych z Węgrami i Rumunią na obszarze Małopolski Wschodniej. W tym samym dniu obrońcy Lwowa odparli pierwsze niemieckie próby zdobycia miasta¹³⁵.

Od 14 września Lwów został pozbawiony wody i gazu, a od 20. dnia miesiąca – energii elektrycznej¹³⁶. Bezpośrednie działania pod Lwowem trwały od 12 do 22 września 1939 r. Składały się one z dwóch etapów: pierwszego – do 17 września (bezpośrednia obrona miasta) oraz drugiego – do 22 września (przekazanie miasta Armii Czerwonej). Na

¹³² Więcej o stanowisku i udziale Ukraińców w niemiecko-polskiej kampanii 1939 r. w dyskusji polskich i ukraińskich historyków: *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 4, *Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 8–10 października 1998, Warszawa 1999, s. 13–73.

¹³³ OPiP, AS–28, *Wspomnienia Stanisława Jarosza*, k. 2.

¹³⁴ W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 60–61; R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda...*, s. 129–131.

¹³⁵ A. Sowa, *Kronika 1939 roku*, Warszawa 2000, nlb (zapis poda datą 12 IX); A. Leinwand, *Obrona Lwowa w 1939 roku*, „Rocznik Lwowski” 1992, Warszawa 1991, s. 37–38.

¹³⁶ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 15.

interesującym nas terenie miały także miejsce działania 10. Brygady Kawalerii, grupy „Żółkiew” oraz trzech dywizji spod Przemyśla, którymi dowodził gen. K. Sosnkowski¹³⁷.

17 września na wschodnie ziemie polskie wkroczyła Armia Czerwona, wyznaczając kierunek ataku na Równe, Łuck, Zamość, Lublin, Puławę, Tarnopol, Lwów, Kołomyję, Stanisławów, Stryj, Sambor i Przemyśl. Zgodnie z rozkazami bojowymi, zawierającymi fałszywe informacje, Armia Czerwona jakoby szła na pomoc robotnikom i chłopom Białorusi, Ukrainy oraz Polski, którzy powstali przeciwko obszarnikom, a także niedopuszczenia do zajęcia przez Niemcy Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy.

Na dzień 17 września siły polskie w województwie lwowskim składały się z załogi Lwowa (26 batalionów piechoty, 3 szwadrony kawalerii i 70 dział bez przeciwlotniczych i przeciwpancernych), 10. Brygady Kawalerii (dwóch pułków kawalerii zmotoryzowanej, dwóch baterii artylerii i kompanii czołgów rozpoznawczych), grupy „Żółkiew” (5 batalionów, 6 szwadronów, 2 baterii oraz zgrupowania dywizji gen. Sosnkowskiego w Lasach Janowskich)¹³⁸.

18 września 1939 r. zadanie zdobycia Lwowa otrzymała grupa pancerna (złożona z 10., 24. i 38. Brygady Pancernej) dowodzona przez płk. Piotra Wołocha. Ponieważ zdobycie miasta „z marszu” było nierealne, oddziały musiały poczekać na pozostałe siły 6. Armii sowieckiej. Tego dnia siły niemieckiej 5. Dywizji Pancernej zajęły Borysław i Stryj, a 57. DP Drohobycz i Busowiska¹³⁹.

19 września na rogiatkę Łyczakowską przybyli oficerowie Armii Czerwonej i zaproponowali rozmowy z obrońcami Lwowa. Do Winnik udali się z rozkazu gen. Langnera płk Bronisław Rakowski i ppłk Kazimierz Rzyziński, którzy jednak tłumaczyli się „brakiem pełnomocnictw” do podejmowania decyzji¹⁴⁰.

20 września polscy obrońcy Lwowa odrzucili niemieckie wezwanie do kapitulacji. Tego samego dnia w Winnikach miała miejsce narada wyższych dowódców Wehrmachtu i Armii Czerwonej, podczas której ustalono, że miasto pozostanie w radzieckiej strefie wpływów. Było to zgodne z dodatkowym protokołem do paktu Ribbentrop–Mołotow, który zakładał, że Lwów „przypadnie” ZSRR¹⁴¹.

Planowane na południe 21 września 1939 r. uderzenie Armii Czerwonej na miasto ostatecznie nie doszło do skutku. Od rana trwały bowiem rokowania polsko–sowieckie w

¹³⁷ W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 77.

¹³⁸ W. Włodarkiewicz, *Lwów...*, s. 137.

¹³⁹ Idem, *Przedmoście...*, s. 141–142.

¹⁴⁰ A. Leinwand, *Obrona Lwowa w 1939...*, s. 41.

¹⁴¹ A. Sowa, *op. cit.*, nlb (zapis pod datą 20 IX); C. Grzelak, *Armia Stalina 1939–1941. zbrojne ramie polityki ZSRS*, Warszawa 2010, s. 113; Idem, *Kresy...*, s. 331.

sprawie poddania go. Pomimo, że stan obrońców miasta oceniono jako „zadowalający”, a przeciwników poddania miasta było wielu, gen. Langner podjął decyzję o kapitulacji.

22 września 1939 r. ok. godziny 14:00 pierwsze oddziały sowieckie zaczęły wchodzić do Lwowa, do wieczora zajmując je w całości¹⁴². Już pierwszy dzień okupacji miasta zaznaczył się sowieckimi zbrodniami – mordowano polskich policjantów i żołnierzy, gwałcono kobiety, rabowano domy, aresztowano kilkanaście osób (m.in. prezydenta Stanisława Ostrowskiego)¹⁴³.

Wkraczający do Lwowa żołnierze Armii Czerwonej wywoływali u mieszkańców miasta ambiwalentne uczucia. Swym zacofaniem cywilizacyjnym, skromnym umundurowaniem, czy karabinami powieszonymi na zwykłych sznurkach wzbudzali przede wszystkim politowanie¹⁴⁴. W. Szolginia wspominał, że cała sytuacja wywołała „*osłupienie, zgrozę i pełne mdlącego obrzydzenia niedowierzanie (...). Patrzyliśmy na ten wlewający się do naszego miasta szarobury, jakby błotnisty potok czołgów, oddziałów piechoty i setek – tak setek, a może nawet tysięcy – zupełnie pustych ciężarowych samochodów*”¹⁴⁵.

Do miasta przybyli również I sekretarz Komitetu Centralnego (KC) Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy – KP(b)U i członek Rady Wojennej Frontu Ukraińskiego Nikita Chruszczow oraz ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ukrainy, komisarz bezpieczeństwa państwowego III rangi – Iwan Sierow. Sowietci wzięli do niewoli ponad 15 tys. żołnierzy i 1,5 tys. oficerów.

Dzień później od samego rana rozlepiano w mieście afisze w trzech językach, datowane na 22 września, w których zapisano: „Dnia dzisiejszego oddziały Włściańsko–Robotniczej Armii Czerwonej zajęły miasto Lwów”. W kolejnych punktach ogłoszono m.in. w mieście stan wojenny i zezwolono ludności poruszać się w godzinach od 7:00 do 20:00, nakazano wszystkim „powrócić do swoich zajęć” oraz złożyć wszelką broń palną w Komendzie Miasta.

24 września 1939 r. został zwołany pierwszy „mityng”, wyrażający wdzięczność dla „wyzwolicieli”. Jednocześnie Zarząd NKWD obwodu lwowskiego¹⁴⁶ dokonywał dalszych aresztowań, m.in. dr. Józefa Brzeskiego, Adama i Stefana Baczewskich, wicedyrektora Banku Polskiego – Juhrego, prof. Leona Tadeusza Kozłowskiego, prof. Stanisława Grabskiego.

¹⁴² A. Sowa, *op. cit.*, nlb (zapis pod datą 22 IX); C. Grzelak, *Armia...*, s. 139; Idem, *Kresy w czerwieni. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 roku*, Warszawa 2008, s. 332.

¹⁴³ Więcej o represjach w stosunku do pracowników polskiej nauki: T. Riedl, *We Lwowie. Relacje*, Wrocław 1996, s. 11–18; A. Leinwand, *Obrona Lwowa w 1939...*, s. 42; A. Gołaś–Furgalska, *op. cit.*, s. 19–24.

¹⁴⁴ Ł. Orzechowski, *op. cit.*, s. 41–42.

¹⁴⁵ W. Szolginia, *Pudélko lwowskie wspomnień pełne*, Wrocław 1994, s. 163.

¹⁴⁶ Naczelnikami NKWD obwodu lwowskiego byli K. J. Krasnow i major b.p. W. T. Siergijenko; A. Głowacki, *Kto był kim w NKWD w latach 1939–1941?*, „My, Sybiracy” 1994, nr 5, s. 51.

Wcześniej, bo już 18 września, w Śniatyniu aresztowano wybitnego prawnika, publicystę i polityka – prof. Stanisława Głąbińskiego¹⁴⁷. Ogółem do 3 października aresztowano 154 osoby¹⁴⁸.

Po zajęciu Lwowa uwidoczniła się ścisła operacyjna i taktyczna współpraca wojskowa Armii Czerwonej i Wehrmachtu, prowadząca do sukcesywnego rozbicia działających jeszcze jednostek polskich. Według danych sowieckich w wojskach Frontu Ukraińskiego poległo 491 żołnierzy, 141 „zaginięło bez wieści”, a 1360 zostało rannych¹⁴⁹.

4 października 1939 r. w kinie „Atlatnic” odbył się wiec z okazji „wyzwolenia Zachodniej Ukrainy”. Udział w nim wzięli m.in. gen. armii Siemion Timoszenko, Nikita Chruszczow, wiceprzewodniczący Rady Komisarzy Ludowych USRR Leonid Kornijec, Ołeksandr Kornijczuk oraz sowieccy generałowie.

* * *

28 września 1939 r., jeszcze podczas trwania kampanii wojennej, obaj agresorzy podzielili między siebie terytorium II Rzeczypospolitej, ustalając nową granicę niemiecko–sowiecką wzdłuż rzek Pisa–Narew–Bug–San. Tym samym województwa stanisławowskie, tarnopolskie i wołyńskie w całości, oraz znaczna część województwa lwowskiego znalazły się w granicach ZSRR¹⁵⁰.

Pragnąc zalegalizować swoją władzę na zajętych terenach RP Sowietci postanowili zorganizować „wybory” do Zgromadzeń Ludowych Zachodniej Białorusi i Ukrainy. Miały one udowodnić, że ludność zamieszkująca zaanektowany obszar wyraża swoją akceptację dla „wyzwolenia”, a następnie „zjednoczenia” z ZSRR.

Głosowanie odbyło się 22 października 1939 r. Wskutek głośnej propagandy i nachalnej agitacji, a przede wszystkim dzięki posiadaniu list uprawnionych do głosowania (groźba represji), frekwencja w wyborach wyniosła 92,83%. Wybrane Zgromadzenie Ludowe obradowało od 26 do 28 października, podejmując w ostatnim dniu decyzję o przyłączeniu Ukrainy Zachodniej do Ukraińskiej SRR. Do „prośby” 2 listopada 1939 r. przychyliła się Moskwa¹⁵¹.

4 grudnia 1939 r. przeprowadzono reformę administracyjną, wprowadzając w miejsce polskich województw obwody (*oblasti*). Na terenie Zachodniej Ukrainy utworzono ich w

¹⁴⁷ S. Głąbiński, *W cieniu ojca*, Warszawa 2001, s. 56–58.

¹⁴⁸ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 68–70; A. Redzik, *Wydział Prawa Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1939–1946*, Lublin 2006, s. 222–223.

¹⁴⁹ C. Grzelak, *Kresy...*, s. 389.

¹⁵⁰ Więcej o „podziale łupu” pomiędzy III Rzeszę a ZSRR: A. Głowacki, *Sowieci...*, s. 33–39; C. Grzelak, *Kresy...*, s. 341–346.

¹⁵¹ A. Głowacki, *Sowieci...*, s. 48–78; W. Serczyk, *Historia...*, s. 330; W. Szolginia, *Pudelko...*, s. 168; A. Gołaś–Furgalska, *op. cit.*, s. 32.

sumie sześć – wołyński, drohobycki, lwowski, stanisławowski, tarnopolski i rówieński. Spowodowało to „awans” Drohobycza i Równego do miana stolic nowych jednostek administracyjnych. Powołanie obwodu drohobyckiego, który skupił główne gałęzie przemysłu, stanowiło przeciwwagę dla zredukowanego do niecałych 14 tys. km² obwodu lwowskiego, traktowanego jako najważniejszy ośrodek polskości¹⁵².

* * *

Kłęska wrześniowa nie oznaczała dla Polaków zakończenia działań wojennych. W nocy z 17 na 18 września 1939 r. władze RP przekroczyły granicę rumuńską, gdzie zostały internowane. Prezydent Ignacy Mościcki początkowo wyznaczył na swojego następcę Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego. Jego kandydatury nie zaakceptowały jednak władze Francji – państwa, na terytorium którego polskie władze planowały się zatrzymać. W związku z czym Mościcki przekazał swoje uprawnienia Władysławowi Raczkiewiczowi. Został on 30 września 1939 r. zaprzysiężony na prezydenta RP. Tego samego dnia powołano polski rząd na czele z gen. Władysławem Sikorskim. Nowe władze (mające swoją siedzibę we Francji, a od czerwca 1940 r. w Wielkiej Brytanii) stanowiące kontynuację legalnych władz polskich, będą reprezentować interesy okupowanego państwa polskiego na arenie międzynarodowej¹⁵³.

* * *

Włączenie Zachodniej Ukrainy oznaczało kontynuację represji NKWD¹⁵⁴. Po pierwsze – narzucono obywatelom II Rzeczypospolitej sowieckie obywatelstwo. Związana z tym paszportyzacja pozwalała władzom radzieckim zebrać informacje o obywatelach polskich oraz ograniczyła ich mobilność. Planowano uderzyć przede wszystkim w grupy społeczne, co do których mogło zachodzić podejrzenie, że będą najmniej przychylne nowej władzy – w przedwojenną polską inteligencję, polityków, urzędników czy osadników wojskowych. Jakiegokolwiek ogniska oporu należało wyeliminować przez zastraszenia, aresztowania, wywłaszczenia, konfiskatę mieszkań (nacionalizację) czy wywózki¹⁵⁵. Ta ostatnia forma była

¹⁵² W. Witkowski, *op. cit.*, s. 387; G. Hryciuk, *Przemiany demograficzne w Galicji Wschodniej w latach 1939–1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 111–112.

¹⁵³ W listopadzie 1939 r. prezydent W. Raczkiewicz zgodził się na konsultowanie z W. Sikorskim wszystkich swoich decyzji, wynikających z uprawnień jakie nadawała mu konstytucja kwietniowa. W grudniu prezydent powołał Radę Narodową RP – organ doradczy władz polskich na uchodźstwie. Na jej czele stanął Ignacy Paderewski. Więcej: C. Brzoza, A. L. Sowa, *op. cit.*, s. 512–521.

¹⁵⁴ Polacy rozwijali skrót NKWD jako: „*Nigdy nie wiesz, kiedy wrócisz do domu*”; Archiwum Wschodnie (dalej: AW), AW I/351 – Relacja Romana Kmiecika „Rysia”, s. 1; Więcej: A. Głowacki, *Formy, skala i konsekwencje sowieckich represji wobec Polaków w latach 1939–1941*, [w:] *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 126–138.

¹⁵⁵ Przykłady działań sowieckich wobec Polaków i polskiego podziemia można znaleźć w zbiorach dokumentów: *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku, Nieznane dokumenty z archiwum służb specjalnych, t. I, Polskie podziemie 1939–1941. Lwów – Kołomyja – Stryj – Złoczów*, Warszawa

najbardziej dotkliwa. Ogółem w czterech deportacjach przesiedlono z kresów wschodnich około 325 tys. obywateli polskich¹⁵⁶.

Po drugie – dokonano planowej eksterminacji Polaków. W myśl decyzji Biura Politycznego WKP(b), 5 marca 1940 r., wymordowano w Katyniu, Kalininie i Charkowie 14,5 tys. jeńców oraz 7,3 tys. osób podejrzanych o działalność kontrrewolucyjną, obszarników i urzędników, znajdujących się w więzieniach na terenach Zachodniej Białorusi i Ukrainy (ich los nie jest do końca znany)¹⁵⁷.

Represje uderzyły także w kościoły. Rozpoczęto aresztowania księży i sióstr zakonnych, konfiskatę mienia kościelnego oraz wywózki na wschód ZSRR¹⁵⁸.

Dla ludzi najbardziej dotkliwy był brak żywności oraz towarów w sklepach. Artykuły żywnościowe sprzedawano „tylko na kartki i to w znikomych ilościach, po cenach bardzo wysokich. Tak np. robotnik za 8 godzin pracy otrzymuje 5 rubli, zaś najskromniejszy obiad kosztuje 10 rubli. Nauczyciel otrzymuje 200 rubli miesięcznie. Para butów kosztuje 500 rubli.

1998, passim; *Polska i Ukraina w latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku, Nieznane dokumenty z archiwum służb specjalnych*, t. 3, *Polskie podziemie 1939–1941. Od Wołynia do Pokucia*, Warszawa–Kijów 2004, passim. O polityce Sowietów wobec polskiego ziemiaństwa: Jasiewicz K., *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno–Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939 – 1941. Studium z dziejów zagłady dawnego narodu politycznego*, Warszawa 1998, s. 121–141.

¹⁵⁶ Pierwsza deportacja miała miejsce w nocy z 9 na 10 lutego 1940 r. i objęła ok. 141 tys. osób (osadzonych głównie w tajdze). Druga przeprowadzona w nocy z 12 na 13 kwietnia 1940 r. objęła 61 tys., których osiedlono w Kazachstanie. Podczas trzeciej, rozpoczętej w nocy z 28 na 29 czerwca 1940 r., ok. 78 tys. osób osiedlono na Uralu, Republice Komi i nad środkową Wołgą. Ostatnia deportacja została przeprowadzona w trzech turach (22 maja 1941 r. na terenach Zachodniej Ukrainy, w nocy z 19 na 20 czerwca 1941 r. na terenie Zachodniej Białorusi i Litwy) i objęła łącznie około 47 tysięcy ludzi. Więcej na temat deportacji: A. Głowacki, *Sowieci...*, s. 320–402; A. Zapalec, *Źródła dotyczące deportacji obywateli polskich z województwa tarnopolskiego w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939 – 1941)*, [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, Warszawa–Białystok 2008, s. 65–69; D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999, s. 51–92; A. Kubijak, *op. cit.*, s. 87; R. Lewandowski, *Moja chłopięca epopeja*, Aleksandrów Łódzki 2010, s. 17–22; A. Gołaś–Furgalska, *op. cit.*, s. 35–45. Por. *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939–1945. Przegląd piśmiennictwa*, wybór i opracowanie: G. Doktor, K. Podhorski, T. Staliś, Warszawa 1989, s. 24–25; *Polska–Ukraina. Trudne pytania*, t. 4, *Materiały IV międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko–ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 8–10 października 1998, Warszawa 1999, s. 103–104.

¹⁵⁷ *Notatka L. Berii do J. Stalina z propozycją wymordowania polskich jeńców wojennych z 5 III 1940*, [w:] J. Czerniakiewicz, M. Czerniakiewicz, *Przesiedlenia ludności w Europie 1915–1959*, Warszawa 2005, s. 152–153. Więcej: A. Przewoźnik, J. Adamska, *Katyn. Zbrodnia, prawda, pamięć*, Warszawa 2010, s. 87–165; P. Allen, *Katyn. Stalinowska masakra i tryumf prawdy*, Warszawa 2010, s. 134–149; T. Kisielewski, *Katyn. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań 2010, s. 45–113; O losach rodzin ofiar katyńskich opowiada ciekawa praca: T. Kaczorowska, *Dzieci Katynia*, Warszawa 2010, passim; J. Siedlecki, *op. cit.*, s. 150–157.

¹⁵⁸ Więcej: A. Michna, *Siostry zakonne – ofiary zbrodni nacjonalistów ukraińskich na terenie metropolii lwowskiej obrządku łacińskiego w latach 1939–1947*, Warszawa 2010, s. 40–41; E. Trela–Mazur, *Polscy duchowni rzymskokatolicki w dobie sowietyzacji Małopolski Wschodniej*, [w:] *Duchowieństwo polskie w latach niepodległości 1918–1939 i w okresie II wojny światowej*, pod red. J. Gapysa, M. B. Markowskiego, Kielce 2006, s. 275–286; Biogramy wielu ofiar sowieckich można znaleźć w pracy: *Słownik biograficzny duchowieństwa Metropolii Lwowskiej Obrządku Łacińskiego ofiar II wojny światowej 1939–1945*, pod red. ks. J. Krętosza, M. Pawłowiczowej, Opole 2007, s. 25–301.

*Chleb otrzymać można tylko na kartkę, przy czym stać trzeba w ogonku, a otrzymać można tylko jeden bochenek chleba za cenę 1 rubla i 60 kopiejek*¹⁵⁹.

Nieco lepiej niż w samym Lwowie wyglądała sytuacja na prowincji¹⁶⁰. Adam Pałka, mieszkający w Rohatynie, wspominał: *„Najtrudniej było przeżyć, przede wszystkim żywności brakowało, ubrań brakowało, ale ratowała nas wieś. Bo wieś była jeszcze biedniejsza i baby przychodziły to za spódnicę słonina, za jakiś tam fartuch czy jakiś płaszcz też coś było. Handel wymienny szedł*”¹⁶¹.

* * *

Sowieci bardzo szybko zainicjowali również przemiany gospodarcze. Już 1 października 1939 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) ustaliło zasady polityki ekonomicznej, które określało dalsze funkcjonowanie banków, zakładów przemysłowych, handlu czy łączności¹⁶².

Ukoronowaniem procesu integracji zachodnich obwodów Ukrainy były wybory do obwodowych, rejonowych i miejskich rad delegatów pracujących. Do Lwowskiej Rady Miejskiej Delegatów kandydowali m.in. prof. Stanisław Mazur, późniejszy przewodniczący Zarządu Obwodowego ZPP we Lwowie¹⁶³, oraz profesorowie Stefan Banach, Roman Witkiewicz, Stanisław Piłat, Włodzimierz Krukowski. Do rad rejonowych wysunięto m.in. późniejszego aktywistę ZPP we Lwowie – Donata Längauera, prof. Witolda Aulichę, Stanisława Brzozowskiego oraz Kaspra Weigla. Przed głosowaniem, 13 grudnia w Sali Teatru Wielkiego odbyło się „zebranie przedwyborcze inteligencji Lwowa”, na którym wystąpił m.in. Tadeusz Boy-Żeleński.

15 grudnia 1940 r. „wybrano” Lwowską Miejską Radę Delegatów. Według oficjalnych danych frekwencja wyniosła 97,64% (głosowało 304.406 osób na 311.786 uprawnionych). Spośród 519 delegatów większość stanowili Ukraińcy (274 osoby, 52,74%). Na kolejnych miejscach znaleźli się Polacy (144 osoby, 27,74%), Rosjanie (73 osoby - 14,07%), Żydzi (21 osób - 4,05%) oraz 7 innych osób¹⁶⁴.

¹⁵⁹ *Pismo podpułkownika Stefana Kotarskiego do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie tępienia żywiołu polskiego w Małopolsce Wschodniej, 15 III 1940, [w:] Z ziemi sowieckiej – w domu niewoli. Relacje, raporty, sprawozdania z londyńskiego archiwum prof. Stanisława Kota, wybór i opracowanie J. Gmitruk, Z. Hemmerling, J. Sałkowski, Warszawa 1995, s. 19.*

¹⁶⁰ OPiP, AHM-251, *Relacja Ewy Fedorowicz*, s. 1.

¹⁶¹ *Ibidem*, AHM-168, *Relacja Adama Pałki*, s. 3.

¹⁶² W. Bonusiak, *Przemiany ekonomiczne w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1941, [w:] Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, pod red. P. Chmielowca, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 94–110.

¹⁶³ Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego (dalej: AUŁ), sygn. 1766, Karta personalna Stanisława Mazura z 20 IV 1946 r., nlb

¹⁶⁴ *Istoria Lwowa u dokumentach i materiałach. Zbirnyk dokumentiv i materialiv*, Kyjiw 1986, s. 220; G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie...*, s. 25.

* * *

Sowieci bardzo szybko przejęli drukarnie¹⁶⁵. W kolportażu pojawił się m.in. „Głos Radziecki” (wydawany w Kijowie od 1935 r.). We Lwowie sprzedawano również „Słowo Żołnierza” (pięć numerów wydanych w Tarnopolu od 18 do 24 września 1939 r.) – propagandowy dziennik zawierający komunikaty wojenne oraz przedruki z „Prawdy”. Wraz z numerem 6. zmieniono nazwę gazety na „Czerwony Sztandar” (z datą 27 września 1939 roku)¹⁶⁶. Gazeta o charakterze indoktrynująco-informacyjnym bardzo szybko oświadczyła, że ludność Zachodniej Ukrainy „gnębiona od wieków przez polskich panów, obszarników i kapitalistów została na zawsze uwolniona od nacisku narodowego i socjalnego”¹⁶⁷.

Polskojęzyczna prasa „gadzinowa” miała odgrywać kluczową rolę w planowej akcji indoktrynacyjnej, w duchu ideologii komunistycznej¹⁶⁸. W początkowym okresie okupacji liczba tytułów była niewielka, zwiększyła się w połowie 1940 r. Moskwa uznała wówczas, że warto zwiększyć liczbę wydawanych tytułów. Wśród nich znaleźć się miały również pisma dla dzieci (m.in. „Pionierzy”, miesięcznik którego ostatecznie nie wydano)¹⁶⁹.

We Lwowie uruchomiono również filię PWMN, wykorzystującą potencjał poligraficzny istniejących w mieście polskich oficyn. W 1940 r. wydała ona 115 tytułów w nakładzie 1,5 mln egzemplarzy, rok później ukazało się kolejne 267 pozycji w nakładzie 3 mln egzemplarzy¹⁷⁰.

* * *

Rozpoczęcie wojny niemiecko-sowieckiej mieszkańcy Lwowa odczuli bardzo szybko¹⁷¹. Już 22 czerwca 1941 r. miał miejsce pierwszy nalot na miasto. W swoich

¹⁶⁵ Więcej o ruchu wydawniczym we Lwowie i działających w mieście drukarniach: A. Skrzypczak, *Ruch wydawniczy we Lwowie w latach 1929–1939*, Warszawa 2013, s. 51–98; O czytelnictwie i popularności gazet w mieście wspomina m.in. J. Janicki, *Krakidały*, Warszawa 2004, s. 199–204.

¹⁶⁶ J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 r.*, Kraków–Wrocław 2008, s. 350; J. Węgiński, *Lwów pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Warszawa 1991, s. 325; W. S. Siemaszko, *W sowieckim osaczeniu 1939–1943*, [Londyn] 1991, s. 118.

¹⁶⁷ „Czerwony Sztandar” 1939, nr 16, s. 1; Więcej o „Czerwonym Sztandarze”, jego fatalnej „polszczyźnie” i licznych rusycyzmach: M. Ingot, *Polska kultura literacka Lwowa lat 1939–1941. Ze Lwowa i o Lwowie. Antologia*, Wrocław 1995, s. 52–57. W „Czerwonym Sztandarze” nie chciał pracować Władysław Broniewski, który stwierdził, że mimo większości polskich autorów gazeta będzie musiała realizować wytyczne sowieckiej propagandy. M. Urbanek, *Broniewski. Miłość, wódka, polityka*, Warszawa 2011, s. 152; W. Budzyński, *op. cit.*, s. 319.

¹⁶⁸ A. Głowacki, *Sowieci...*, s. 482–513; J. Cieślukowa, *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, s. 103.

¹⁶⁹ A. Głowacki, *O niedoszłym wydaniu we Lwowie w czerwcu 1941 roku polskojęzycznego miesięcznika „Pionierzy”*, [w:] *Kraków–Lwów. Książki–czasopisma–biblioteki XIX i XX wieku*, tom VI, część 2, pod red. J. Jarowieckiego, Kraków 2003, s. 291–302.

¹⁷⁰ Idem, *Polskojęzyczne wydawnictwa książkowe w ZSRR, [w:] Mniejszości polskie i Polonia w ZSRR*, pod red. H. Kubiaka, T. Palecznego, J. Rokickiego, M. Wawrykiewicz, Kraków 1992, s. 226.

¹⁷¹ O sytuacji na Kresach Wschodnich (zwłaszcza w rejonie Włodzimierza Wołyńskiego, Sokala, Lwowa, Łucka, Równego i Żytomierza) po agresji III Rzeszy na ZSRR patrz: V. Kamenir, *Krwawy trójkąt. Zagłada*

wspomnieniach lwowianie zauważają, że sytuacja zaskoczyła Sowietów. Na ulicach dostrzegana była panika, a miasto „jakby zatrzymało się w miejscu”. Polacy zaś z satysfakcją obserwowali wycofującą się z miasta Armię Czerwoną¹⁷².

Przed opuszczeniem terenów Zachodniej Ukrainy Sowietci przeprowadzili ewakuację więźniów i aresztów, m.in. we Lwowie, Drohobyczu, Dobromilu, Przemyśle, Samborze i Żółkwi¹⁷³. We Lwowie wymordowano około 3,5 tysiąca więźniów przetrzymywanych w czterech więzieniach przy ulicach: Łackiego 1, Kazimierzowskiej 1, Zamarstynowskiej 9 oraz Jachowicza. Świadcami tych makabrycznych zdarzeń było wielu lwowian¹⁷⁴.

Ponadto w tarnopolskich więzieniach wymordowano kolejnych ponad 500 polskich patriotów. Wśród masy trupów odnaleziono tylko jednego żywego – ucznia gimnazjum Bolesława Ostrówka¹⁷⁵.

Pierwsze patrole niemieckie wkroczyły do Lwowa 30 czerwca 1941 r. o godz. 2:30 od strony Bogdanówki, Persenówki i Żółkiewskiego. O godz. 3:15 do miasta weszły pierwsze oddziały Abwehry, a o 4:30 ukraiński batalion „Nachtigall”¹⁷⁶ (w mundurach SS), pod dowództwem Romana Szuchewycza, działający u boku 1. Pułku „Brandenburg”. Do godziny 7:00 wojska niemieckie zajęły więzienia, ratusz, katedrę św. Jura, radiostację, pocztę oraz elektrownię.

Pierwszy dzień okupacji niemieckiej był jednocześnie dniem sukcesów Ukraińców¹⁷⁷. Przywódcy OUN–B (m.in. Jarosław Stećko, Lew Rebert, Jarosław Staruch, Iwan Rawłyk, Stepan Łenkawskij, Dmytro Jaciw, Jewhen Wreciono) objęli władzę we Lwowie. W mieście rozlepiano odezwy w języku ukraińskim i niemieckim, o wyraźnie antypolskim charakterze – „*Narodzie! Wiedz! Moskwa, Polska, Madziarowie, żydzi to Twoi wrogowie! Niszcz ich!*”.

Armii Czerwonej na Ukrainie 1941, Warszawa 2010, s. 123–168; C. Ailsby, *Trzecia Rzesza dzień po dniu*, b.m.w. 2008, s. 139–141.

¹⁷² Ł. Orzechowski, *op. cit.*, s. 45.

¹⁷³ P. Kostrzewa, *Ewakuacja więźniów i aresztów w województwie lwowskim latem 1941 r., na przykładzie więźniów we Lwowie, Drohobyczu, Dobromilu, Przemyśle, Samborze i Żółkwi*, [w:] *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu – lipcu 1941 roku*, pod. red. J. Mikody, Warszawa 1997, s. 122–130. O losie sowieckich jeńców (także Polaków, żołnierzy i oficerów Wojska Polskiego) patrz: A. Czajkowski, *Niewola za obce i swoje grzechy. Jeńcy w obozach na Ukrainie 1939–1953*, Warszawa 2003, *passim*; D. Schenk, *Noc morderców. Każą profesorów lwowskich i holokaust w Galicji Wschodniej*, Kraków 2011, s. 98–102; J. Wieliczka–Szarkowa, *Czarna księga Kresów*, Kraków 2011, s. 238–243.

¹⁷⁴ OPiP, AHM–162, Relacja Ryszarda Barańskiego, k. 1; E. K. Hoffman–Jędruch, *Ślady na piasku. Z Tarnopola do Argentyny. Kresowa rodzina w wojennej zawierusze*, Warszawa 2012, s. 218; J. Janicki, *Ni ma jak Lwów. Krótki przewodnik po Lwowie*, Warszawa 1990, s. 26–28; A. Gołaś–Furgalska, *op. cit.*, s. 46–47; J. Jackowska, J. M. Jackowski, *Znad Dniepru nad Odrę. Wspomnienia matki i syna*, Warszawa 2008, s. 207–209; R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda...*, s. 154–159.

¹⁷⁵ Bolesław Ostrówka zmarł na początku lipca 1941 r., dwa dni po przewiezieniu go do szpitala. Zdążył jednak zrelacjonować wydarzenia w mieście.: S. S. Nicieja, *Kresowa Atlantyda...*, tom I, s. 138.

¹⁷⁶ Więcej o batalionie „Nachtigall” (Słowik): W. Budzyński, *op. cit.*, s. 329.

¹⁷⁷ J. Majka, *Ostatni dzień Lwowa*, Kraków 2004, s. 166.

O wydarzeniach we Lwowie mąż W. Wasilewskiej, O. Korniejczuk, napisał: „Ludzie Hitlera wypuszczają swoje wierne psy, zdrajców ukraińskiego narodu, petlurowców,OUNowców, hetmanowców (...). Ci kłamcy, szpiedzy i podli zabójcy namawiają nas, byśmy dobrowolnie poddali się pod jarzmo niewolnictwa (...). Na wszystkie kłamstwa, prowokacje i zabójstwa nasz kochający wolność naród ma jedną odpowiedź dla tej żółto-błękitnej bandy i jej przywódcy Stefana Bandery – śmierć”¹⁷⁸.

Ponadto Ukraińcy uzyskali od metropolity Szepetyckiego aprobatę na ogłoszenie niepodległości i utworzenie rządu¹⁷⁹. „Akt proklamacji Państwa Ukraińskiego”¹⁸⁰ był „wydany z taką pewnością siebie, jakby we Lwowie i na zajmowanych przez wojska niemieckie terenach nie było wojsk niemieckich, jakby tereny te były zajęte przez wojska ukraińskie. Bandera miał być ukraińskim fuhrerem”¹⁸¹. Taka postawa musiała zaniepokoić Berlin. 6 lipca 1941 r. Adolf Hitler nakazał „rozpędzenie ukraińskiego rządu”, co zapoczątkowało jednocześnie represje przeciwko Ukraińcom. W Krakowie aresztowano S. Bandere, kilka dni później we Lwowie premiera Stećkę oraz członków rządu, likwidując jego agendy¹⁸².

Początek lipca 1941 r. przyniósł prześladowania Polaków¹⁸³. W nocy z 3 na 4 aresztowano 21 lwowskich profesorów i docentów¹⁸⁴, 22 osoby z nimi powiązane oraz

¹⁷⁸ W. Romanowski, *op. cit.*, s. 183.

¹⁷⁹ Premierem i kierownikiem resortu reform socjalnych miał zostać Jarosław Stećko. W rządzie znalazło się ponad 30 osób wybranych spośród OUN-B i ich bezpartyjnych sympatyków; G. Motyka, *Od rzezi wołyńskiej ...*, s. 64–65; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 202–203.

¹⁸⁰ Jego punkt 3 głosił m.in.: „Nowopowstałe Państwo Ukraińskie będzie ściśle współpracować z Nacjonal-Socjalistycznymi Wielkimi Niemcami, które pod przewodem swego wodza Adolfa Hitlera tworzą nowy ład w Europie”; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 204.

¹⁸¹ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 204.

¹⁸² Według różnych wersji aresztowanie Bandery miało miejsce już 5 lipca 1941 r. Rząd Stećki miał być aresztowany 5, 6, 11 lub 12 lipca. Obydwaj politycy zostali przewiezieni do Berlina na przesłuchanie. Gdy odmówili odwołania Aktu Niepodległości wysłano ich w październiku 1941 r. do obozu w Sachsenhausen, gdzie przebywali do września 1944 r. według innej wersji rząd Stećki w całości internowano w Oranienburgu; Porównaj: W Bonusiak, *Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy*, Rzeszów 1990, s. 119; J. Hrycak, *Historia Ukrainy*, Lublin 2000, s. 228; Z. Polski, *Ukraińska myśl polityczna na Ukrainie Zachodniej wobec problemu polskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Polska – Ukraina. Trudne pytania*, tom 4, s. 285; R. Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1993, s. 123–125; A. Cieślakowa, *Prasa okupowanego Lwowa*, Warszawa 1997, s. 219; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 213.

¹⁸³ Więcej na ten temat niemieckiej polityki wobec Polaków: *Uciekłem ze Lwowa*, „Wolna Polska” 1944, nr 12 (53), s. 4; *Pod butem okupanta. W niewoli niemieckiej 1939–1943*, „Wolna Polska” 1944, nr 13 (54), s. 2; *Rządy niemieckie na ziemiach polskich*, „Wolna Polska” 1944, nr 14–15 (55–56), s. 1; *W szponach gestapo*, „Wolna Polska” 1944, nr 24 (65), s. 3.

¹⁸⁴ Aresztowano: prof. Politechniki – Włodzimierza Krukowskiego, Antoniego Łomnickiego, Stanisława Piłata, Włodzimierza Stożka (wraz z dwoma synami), Kazimierza Vetulaniego, Kaspera Weigla (wraz z synem), Romana Witkiewicza; prof. Uniwersytetu – Romana Longchamp de Beriera (wraz z trzema synami), Antoniego Cieszyńskiego, Władysława Dobrzańskiego, Jana Greka (wraz z żoną), Henryka Hilarowicza, Witolda Nowickiego (wraz z synem), Tadeusza Ostrowskiego (wraz z żoną), Romana Renckiego, Adama Sołowija, Włodzimierza Sieradzkiego (wraz z wnukiem); docentów Uniwersytetu – Jerzego Grzędzińskiego, Stanisława Mączewskiego, Stanisława Progulskiego (wraz z synem); prof. Akademii Medycyny Weterynaryjnej – Edwarda

Tadeusza Boy-Żeleńskiego. Wszystkich osadzono w Bursie Abrahamowiczów na Wzgórzach Wuleckich, zwalniając jedynie prof. Franciszka Gröera, z racji jego niemieckiego pochodzenia¹⁸⁵. Następnego dnia 40 osób spośród aresztowanych rozstrzelano na zboczu miejsca przetrzymywania¹⁸⁶. Kolejne 5 osób zginęło w następnych dniach. Do dziś nie zostało w pełni wyjaśnione, kto przygotował listę osób do rozstrzelania, oraz jaka jednostka dokonała mordu¹⁸⁷.

W następnych dniach aresztowani zostali m.in. profesorowie Akademii Handlu Zagranicznego: dr Stanisław Ruziewicz (matematyk) i dr Henryk Korowicz (ekonomista) oraz kustosz Ossolineum – dr Władysław Wisłocki¹⁸⁸. 26 lipca rozstrzelano we Lwowie, na rozkaz Heinricha Himmlera, prof. Kazimierza Bartla – „polskiego komunę”, który rzekomo odmówił Niemcom pomocy w stworzeniu rządu kolaboracyjnego¹⁸⁹. Zamordowano również docenta filologii klasycznej UJK Mariana Auerbacha¹⁹⁰.

Do aresztowań doszło także w Stanisławowie. W nocy z 8 na 9 sierpnia 1941 r. zatrzymano tam trzysta osób, wśród których znaleźli się prawie wszyscy nauczyciele szkół powszechnych i średnich w mieście (przekonani, że jadą na spotkanie z władzami miasta w sprawie nowego roku szkolnego). Kilka dni później wywieziono ich do Czarnego Lasu k. wsi Pawełcze, gdzie zostali zamordowani¹⁹¹.

Kolejną grupą, poddaną represjom, byli Żydzi¹⁹². Już na początku lipca 1941 r. na terenie Zachodniej Ukrainy pojawiły się plakaty nawołujące do odwetu, a kilka tysięcy (dane mówią o 4–7 tysiącach) lwowskich Żydów zgromadzono w „Brygidkach” i zamordowano.

W połowie lipca w trzech językach opublikowano ogłoszenie komendanta miasta Lwowa w sprawie ludności żydowskiej. Wszyscy wyznawcy religii mojżeszowej od 10. roku

Hamerskiego; ordynatora szpitala żydowskiego dr Stanisława Ruffa (wraz z żoną i synem); Więcej: R. J. Czarnowski, *Lwów. Legenda...*, s. 160–163; W. Budzyński, *Miasto Lwów*, Warszawa 2012, s. 340–341.

¹⁸⁵ Z. Albert, *Lwowski Wydział Lekarski...*, s. 101.

¹⁸⁶ BAM, Rkps. 3906295, Z. Michna – *Wspomnienia z czasów okupacji niemieckiej*, k. 3

¹⁸⁷ Więcej na temat mordu profesorów lwowskich: W. Bonusiak, *Kto zabił profesorów lwowskich?*, Rzeszów 1989, passim; *Każń profesorów lwowskich – lipiec 1941*, oprac. Z. Albert, Wrocław 1999, passim; *Każń profesorów lwowskich 1941. Studia oraz relacje i dokumenty zebrane i opracowane przez Zygmunta Alberta*, Wrocław 1989, passim; L. Podhorodecki, op. cit., s. 225–226; *Kronika...*, s. 209–210. O represjach wobec Polaków także: L. Allerhand, M. Allerhand, *Zapiski z tamtego świata. Zagłada we Lwowie w dzienniku profesora i wspomnieniach jego wnuka*, b.m.w. 2011, s. 43–81; D. Schenk, op. cit., s. 145–200; W egzekucjach inteligencji polskiej brała udział także policja ukraińska; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo...*, tom I, s. 478–479; J. Wieliczka – Szarkowa, *Czarna księga...* s. 243–247.

¹⁸⁸ T. Riedl, *We Lwowie. Relacje*, Wrocław 1996, s. 26; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, op. cit., s. 213.

¹⁸⁹ Z. Popławski, *Dzieje Politechniki Lwowskiej 1844–1945*, Wrocław 1992, s. 320; *Politechnika Lwowska 1844–1945*, Wrocław 1993, s. 172; *Każń profesorów...*, s. 355; T. Riedl, *We Lwowie. Relacje*, Wrocław 1996, s. 18–24.

¹⁹⁰ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, op. cit., s. 220.

¹⁹¹ T. Isakowicz-Zaleski, *Nie zapomnij o Kresach*, Kraków 2011, s. 116.

¹⁹² Według prawa Żydem był każdy do trzeciego pokolenia (tzn. dwóch przodków musiało być Żydami), lub żył w małżeństwie lub planował małżeństwo z Żydem.

życia mieli nosić na prawym ramieniu białą opaskę (dokładnie określonego rozmiaru) z sześcioramienną gwiazdą Dawida. W następnych dniach zamordowano kilkaset osób, które nie zastosowały się do zarządzenia i wyszły na ulicę bez opasek¹⁹³. W myśl kolejnych postanowień Żydzi mieli otrzymywać jedynie 1000 g chleba w specjalnie dla nich utworzonych jadalniach.

22 lipca 1941 r. podjęto decyzję o zorganizowaniu gminy żydowskiej miasta Lwowa oraz zatwierdzono jej Zarząd Tymczasowy i ustalono zasady funkcjonowania. Zarząd stanowić miała Rada Żydowska (Judenrat). Na jej czele stanął ostatecznie dr Józef Parnas.

W połowie sierpnia spalono we Lwowie pięć synagog: Starą przy ul. Bożniczej, Nową przy ul. Szajnochy, Wielką przy ul. Boimów, Postępową na Starym Rynku oraz Złotej Róży przy ul. Blacharskiej 27¹⁹⁴.

1 sierpnia 1941 r. w nowo utworzonym, piątym dystrykcie (galicyjskim) Generalnego Gubernatorstwa władzę objęła niemiecka administracja cywilna. Został on podzielony na 11 powiatów (Kreishauptmannschaft): Lwów, Rawa Ruska, Drohobycz, Stryj, Stanisławów, Kołomyja, Brzeżany, Czortków, Tarnopol, Złoczów i Kamionka Strumiłowa¹⁹⁵.

Ludność dystryktu Galicji wynosiła w tym czasie 4 789 000 osób (w tym 63,3% Ukraińcy, 22,4% Polacy, 14% Żydzi). We Lwowie żyło 329 334 mieszkańców¹⁹⁶. Pierwsze miesiące okupacji niemieckiej były dla nich ciężkim doświadczeniem. Jak wspominał Czesław Młotkowski, we Lwowie panował głód. Na zmianie okupanta najbardziej ucierpiała inteligencja, w znacznej mierze pozbawiona pracy i środków do życia. Wielu jej przedstawicieli zostało wyrzuconych z mieszkań tracąc cały swój dobytek¹⁹⁷.

Przyłączenie Galicji do Generalnego Gubernatorstwa (GG) wywołało zaniepokojenie Ukraińców. Protesty, zaadresowane na ręce A. Hitlera, wystosowały w tej sprawie ukraiński „rząd” (J. Stećko) oraz Ukraińska Rada Narodowa¹⁹⁸.

Od 15 września 1941 r. rozpoczęły się aresztowania ukraińskiej inteligencji. Aresztowano około 1500 osób, wśród których znaleźli się m.in. Ostap Tarnawskij, Wasyl Bandera, Danił Czajkiwskij, Stanisław Ludkewycz, Borys Kudrik, Wasyl Barwiński, Milena Rudnička czy Mychajło Rudničkyj.

¹⁹³ E. Jones, *op. cit.*, s. 51–55; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 211, 214.; D. Schenk, *op. cit.*, s. 103–109.

¹⁹⁴ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 227; E. Jones, *op. cit.*, s. 106.

¹⁹⁵ W. Bonusiak, *Małopolska Wschodnia...*, s. 17–18; G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 223.

¹⁹⁶ G. Mazur, J. Skwara J. Węgierski, *op. cit.*, s. 230–231.

¹⁹⁷ C. Młotkowski, *Zapiski przymusowego turysty. Wspomnienia wojenne i starsze*, Gdańsk 2011, s. 193.

¹⁹⁸ A. Torzecki, *Polacy...*, s. 242–243.

Polityka niemiecka zbliżyła Ukraińców i Polaków. We wrześniu 1941 r. podczas rozmów z delegacją polską Wołodimir Kubijowicz (ps. Kubań) po raz pierwszy przewidywał klęskę Niemiec na froncie wschodnim. W celu wykluczenia kolejnego konfliktu o Lwów (jak w 1918 r.) zaproponował porozumienie, w którym miasto i zagłębie naftowe pozostałoby przy Polsce, a granicą zostałyby rzeki Złota Lipa i Opor¹⁹⁹.

Kwestię granic i nienaruszalności obszaru Rzeczypospolitej poruszył w rozmowie z J. Stalinem premier Władysław Sikorski, przebywający w Moskwie w dniach 3–4 grudnia 1941 r. Usłyszeć on miał od Stalina: „*Nie będziemy na pewno klócić się o granice (...). Powinniśmy ustalić nasze wspólne granice sami i wcześniej przed konferencją pokojową*”²⁰⁰.

W dniach 15–20 grudnia 1941 r. do Moskwy przybył minister spraw zagranicznych Wielkiej Brytanii Anthony Eden. W rozmowach, bez udziału Polaków, Stalin był ponoć gotowy „*oddać Polakom Lwów, zatrzymując jednak Wilno i Białystok, lub pozostawić sobie Lwów, gdyby strona polska zdecydowała się zachować Białystok i Wilno*”. Do dalszych rozmów nie doszło, zwłaszcza że był to czas, kiedy Niemcy odnosili sukcesy pod Moskwą²⁰¹.

* * *

W sierpniu 1941 r. we Lwowie ukazał się pierwszy numer polskojęzycznej „Gazety Lwowskiej” oraz ukraińskojęzycznej „Lwińskie Wisti”. Obie gazety nosiły datę 9/10 VIII 1941, a drukowane były w drukarni „Wieku Nowego”²⁰². Od końca października ukazywał się również tygodnik dla mas robotniczych i chłopskich „Ridna Zemla”.

W połowie października uruchomiono pierwsze lwowskie kina. Do końca miesiąca funkcjonowało już 10 placówek. Ponownie otwarto również ukraiński teatr rewiowy „Variété”²⁰³.

1.6 Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów

Niezadowoleni z sytuacji zaistniałej po 1918 r. w odrodzonej Rzeczypospolitej Ukraińcy rozpoczęli dywersyjną działalność wymierzoną w państwo polskie²⁰⁴. W latach dwudziestych XX w. powołano do życia ukraińskie organizacje i partie o charakterze narodowym (Narodna Orhanizacija Mista Lwowa czy UNDO – Ukraińskie Zjednoczenie

¹⁹⁹ AAN, zespół akt: Armia Krajowa (dalej: AK), sygn. 203/XV–45, Notatka z rozmów W. Kubijowicza z przedstawicielami polskimi (bez daty, IX 1941), k. 152.

²⁰⁰ P. Eberhard, *Polska granica wschodnia 1939–1945*, b.m.w., s. 97.

²⁰¹ C. Brzoza, L. Sowa, *op. cit.*, s. 328–329; G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 258.

²⁰² Więcej: A. Cieślukowa, *op. cit.*, s. 185, 188, 227; G. Hryciuk, „*Gazeta Lwowska*” 1941–1944, Wrocław 1992, s. 37.

²⁰³ G. Mazur, J. Skwara, J. Węgierski, *op. cit.*, s. 244–245.

²⁰⁴ O stosunkach polsko-ukraińskich w II Rzeczypospolitej: D. Sapa, *Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy Południowo-Wschodnie w polskiej prozie 1918–1988*, Kraków 1998, s. 87–142.

Narodowo–Demokratyczne). Ponadto w 1929 r. w Wiedniu utworzona została Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów (OUN), głosząca hasła walki o wolną Ukrainę przy boku Niemiec. Funkcjonująca w oparciu o wzorce faszystowskie, stale rozszerzała swoje wpływy (z czasem jej główną ekspozyturą stał się Lwów)²⁰⁵.

Organizacja opierała się na doktrynie Dmytro Doncowa²⁰⁶. Promowała hasło, aby przyszłe państwo ukraińskie było jednolite etniczne i zorganizowane na zasadach autorytarnych. Zgodnie z zasadą, że na jednym terytorium nie mogły współistnieć odmienne gatunki, słabsze powinny ustąpić miejsca silniejszym. Dojście do tego celu dopuszczało użycie wszelkich metod, nie wyłączając czystki etnicznej.

Wkrótce władzę w OUN objął Stepan Bandera, „gorliwy wyznawca” nowych metod²⁰⁷. Pod jego rządami rozwinęła się codzienna praca rewolucyjna. Od września 1933 r. niemal w każdej wiejskiej szkole na południowo – wschodnich kresach RP wyrzucano nocą z sal polskie symbole narodowe i portrety państwowych dostojników. Bojkot szkoły był dla S. Bandery wyrazem protestu przeciwko polonizacji i ograniczaniu rozwoju ukraińskiego szkolnictwa²⁰⁸.

Ponadto przygotowywał on kolejne akcje terrorystyczne. Jego celem stał się m.in. kurator ze Lwowa – Jerzy Gadowski, sowiecki konsul we Lwowie, czy student Politechniki Lwowskiej – Jakow Baczyński, który „*podsluchiwał rozmowy ukraińskich studentów, robił notatki (...) i potajemnie spotykał się z agentem polskiej policji*”²⁰⁹.

Członkowie OUN zaangażowani byli również w zamach na ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego (w czerwcu 1934 r. w Warszawie), któremu przypisywano udział w „pacyfikacji” ukraińskich wsi w 1930 r.

W maju 1935 r. rozpoczął się „Wielki Proces Lwowski”, który dotyczył działalności OUN w latach 1933–1934. Na ławie oskarżonych zasiadły 23 osoby, podejrzane głównie o morderstwa i próbę oderwania Małopolski Wschodniej od Rzeczypospolitej. 13 września 1939 r. Bandera opuścił więzienie w Brześciu nad Bugiem i ruszył w stronę Lwowa²¹⁰.

²⁰⁵ Więcej o myśli politycznej OUN podczas II wojny światowej: W. Torzecki, *Polacy...*, s. 172–197.

²⁰⁶ Więcej o założeniach doktryny: W. Poliszczuk, *Doktryna Dmytro Doncowa. Tekst i analiza*, Toronto 2006, passim; T. Stryjek, *Europejskość Dmytro Doncowa, czyli o cechach szczególnych ideologii ukraińskiego nacjonalizmu*, [w:] *Antypolska akcja OUN–UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje*, pod red. G. Motyki i D. Libionki, Warszawa 2002, s. 19–32.

²⁰⁷ Więcej o postaci Bandery: E. Prus, *Stepan Bandera 1909–1959. Symbol zbrodni i okrucieństwa*, Warszawa 2004, passim; W. Romanowski, *Bandera. Terrorysta z Galicji*, Warszawa 2012, passim.

²⁰⁸ Więcej na temat ukraińskich akcji sabotażowych i antyszkolnych w pierwszej połowie lat 30 XX wieku: K. Sajnoc, *op. cit.*, s. 231–250.

²⁰⁹ W. Romanowski, *op. cit.*, s. 99.

²¹⁰ Więcej o procesie i wyjściu Bandery z więzienia: *Ibidem*, s. 133–158.

Przed 1939 r. OUN planowała rozpoczęcie „narodowej rewolucji” w momencie wybuchu wojny, upatrując swojego sojusznika w III Rzeszy. Niemcy, wypowiadający się w kwestii ukraińskiej dość powściągliwie, w pierwszych dniach wojny ostatecznie nakazali wstrzymanie „akcji”²¹¹. Mimo tego, doszło do pierwszych starć polsko-ukraińskich. Z rąk OUN zginęło wówczas blisko 2000 Polaków w województwach wołyńskim i tarnopolskim. Dalszy przelew krwi nie był na rękę Niemcom, którzy przejęli kontrolę nad sytuacją²¹².

Postawa okupantów poróżniła samych Ukraińców. W 1940 r. OUN rozdzieliła się na frakcję Melnyka (optował za dalszą współpracą z III Rzeszą) i frakcję Bandery (opowiadał się za podjęciem zdecydowanej, samodzielnej akcji przeciwko Polakom)²¹³.

Swoją ponowną szansę na „rewolucję narodową” Ukraińcy dostrzegli w agresji III Rzeszy na ZSRR. Reakcja Niemców była jednak ponownie negatywna. Władze OUN skupiły się więc na uświadamianiu mas ukraińskich, by te były gotowe do podjęcia w odpowiednim momencie czystki etnicznej. Jednocześnie prowadzono systematyczną akcję zastraszania Polaków i Żydów (organizacja wydawała w tym celu m.in. „Wisnyk ukrajinśkoji informacjonnoji służby”).

* * *

W połowie października 1942 r. na południowym Polesiu swoją działalność rozpoczęła pierwsza zbroja grupa nacjonalistów ukraińskich. Data 14 października 1942 r. została oficjalnie uznana za dzień założenia Ukraińskiej Armii Powstańczej (UPA), kierowanej wówczas przez Tarasa Bulbę-Borowcia²¹⁴. Prawdopodobnie w tym czasie na Wołyniu działały co najwyżej jej małe patrole, a oddziały partyzanckie były mobilizowane od początków 1943 r.²¹⁵

23 lutego 1943 r., podczas konferencji OUN, po raz pierwszy uznano, że III Rzesza zostanie najprawdopodobniej pokonana przez ZSRR. Mychajło Stepaniak zaproponował wówczas walkę o wyzwolenie Ukrainy spod niemieckiej okupacji przed wkroczeniem Armii Czerwonej. Podkreślał jednocześnie konieczność walki z Polakami²¹⁶.

²¹¹ O polityce Ukraińców we wrześniu 1939 r. więcej patrz: C. Partacz, K. Łada, *Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej*, Toruń 2004, s. 279–284; O stosunkach OUN z Niemcami w przededniu wojny: G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Armii Powstańczej*, Warszawa 2006, s. 68–73.

²¹² Biblioteka Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (dalej: BAM), rkps. 3906295, Z. Michna – Wspomnienia z czasów okupacji niemieckiej, k. 3.

²¹³ Więcej na temat rozłamu w OUN: A. Podhajecki, *op. cit.*, s. 139–154; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 77–85.

²¹⁴ Torzecki, *Kwestia...*, s. 292; A. Podhajecki, *op. cit.*, s. 219–220.

²¹⁵ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 187.

²¹⁶ Torzecki, *Polacy...*, s. 186 – 189; W. Filar, *Głos w dyskusji*, [w:] *Polska–Ukraina...*, tom 4, s. 294–295.

Od 1943 r. na działalność OUN realnego wpływu nie miał Bandera, osadzony w Sachsenhausen. Wykorzystywany był jedynie w charakterze „ikony”, zabójcy polskiego ministra, obrońcy Ukrainy, twórcy rządu we Lwowie. Nie podejmował żadnych decyzji firmując je jedynie nazwiskiem²¹⁷.

Masowa i planowa²¹⁸ „czystka” Polaków (ludobójstwo) rozpoczęła się w kwietniu 1943 r. na południowym Wołyniu, obejmując początkowo przedwojenne powiaty: Dubno, Równe, Łuck i Krzemieniec²¹⁹. W lipcu 1943 r. rozszerzona została na powiaty zachodnie – Włodzimierz Wołyński i Horochów. We wrześniu zagrożenie ukraińskie objęło również Lwów, Sambor, Gródek Jagielloński i Przemyślany²²⁰.

Od lipca 1943 r. OUN przeprowadzała zmasowane i zsynchronizowane akcje, jak chociażby atak na wsie w okolicach Pawłówki (Poryck), w których spalono ponad 200 Polaków i zrównano z ziemią kilka osad (Sadowa, Nowiny, Zabłotce)²²¹.

W październiku 1943 r. szerokim echem odbiło się bestialskie zamordowanie proboszcza wsi Skomorochy Stare (powiat Rohatyn) – ks. Tadeusza Doliwy–Strońskiego. W jego demonstracyjnym pogrzebie (17 października) udział wziął biskup Eugeniusz Baziak²²².

W grudniu 1943 r., tuż przed wkroczeniem Armii Czerwonej, doszło do kolejnej fali ataków. We wsi i Kolonii Stęparzyce (pow. Włodzimierz Wołyński) zamordowano 42 Polaków, we wsi Dworzec (pow. rowieński) 35 Polaków, w Bortnicy (pow. dubieński) 26 Polaków. W wigilię na przedmieściu Ołyki upowcy zarabali siekierami 42 Polaków²²³.

²¹⁷ W. Romanowski, *op. cit.*, s. 184.

²¹⁸ Jak policzyli historycy UPA opracowała ogółem 362 różne metody tortur fizycznych i psychicznych, którym poddawani byli Polacy. Szczegółowa lista: A. Korman, *Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej*, wyd. II, Wrocław 2010, s. 101–113.

²¹⁹ W. Filar, *Wołyń 1939–1944. Historia, pamięć, pojednanie*, Warszawa 2009, s. 51; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 574–575; A. Gołaś–Furgalska, *op. cit.*, s. 69–70.

²²⁰ Więcej patrz m.in.: C. Partacz, K. Łada, *op. cit.*, s. 300 – 325. Autorzy podają że na Kresach wymordowanych zostało ok. 100 tys. Polaków oraz blisko 6 tys. Ukraińców; G. Motyka, *Plan: wykarczować*, „Karta” 2005, nr 46, s. 94; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 303–310; W. Wiatrowycz, *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, Warszawa 2013, s. 180–191; W. Urban, *Droga Krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945*, Wrocław 1983, s. 31–149; Ciekawe wspomnienia ludzi mieszkających na Wołyniu publikuje w serii swoich prac Marek A. Koprowski; M. A. Koprowski, *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939–2013*, akt I, bmw 2013, *passim*; Idem, *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939–2013*, akt II, bmw 2013, *passim*; Idem, *Wołyń. Epopeja polskich losów 1939–2013*, akt III, bmw 2013, *passim*.

²²¹ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 331–351; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *op. cit.*, s. 896–899; B. Odnous, *Lato 1943*, „Karta” 2005, nr 43, s. 106–109; *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, oprac. J. Turowski i W. Siemaszko, Warszawa 1990, s. 84–85; W. Wiatrowycz, *op. cit.*, s. 171–172; J. Wieliczka–Szarkowa, *op. cit.*, s. 247–258; Ciekawe rozważania o sytuacji na Wołyniu i jego znaczeniu: W. Poliszczuk, *Falszowanie historii najnowszej Ukrainy: Wołyń 1943 i jego znaczenie*, Toronto–Warszawa 1996, s. 67–91; G. Motyka, *Cień Kłyma Samura. Polsko-ukraiński konflikt pamięci*, Gdańsk 2013, s. 46; J. Wieliczka–Szarkowa, *Wołyń we krwi 1943*, Kraków 2013, s. 234–236.

²²² W. Szetelnicki, *Arcybiskup wygnaniec. Eugeniusz Baziak metropolita lwowski*, Kraków 1989, s. 68; G. Hryciuk, *Polacy...*, s. 386.

²²³ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 352–354; *Zbrodnie nacjonalistów...*, s. 149–150.

Na początku stycznia 1944 r. do walki ze zbrodniczą UPA przystąpiła 27. Dywizja Armii Krajowej. Jednocześnie wzmożyły się również napady na polskie miejscowości, m.in. Hanczów (pow. Przemyślany), Horodnicę (pow. Kopyczyńce), Korościan (pow. Buczacz), Hutę Pieniacką (pow. Kopyczyńce), Berbeki (pow. Kamionka Strumiłowa) czy Hucisko (pow. Bóbrka). UPA próbowała również napadać na większe miasta – Dolinę, Gródek Jagielloński, Chyrów, Brzeżany czy dzielnice Lwowa²²⁴.

Wbrew powszechnemu przeświadczeniu, OUN–UPA nie działały wyłącznie przeciwko Polsce i Polakom. Od 1944 r. ich głównym przeciwnikiem był ZSRR²²⁵. Po zajęciu Zachodniej Ukrainy przez Armię Czerwoną oddziały ukraińskie (ok. 30 tys. ludzi) przystąpiły do szeroko zakrojonych działań, aby nie dopuścić do utworzenia sowieckiej administracji. Walki były niezwykle krwawe. Od 1 lutego 1944 r. do 1 stycznia 1946 r. oddziały NKWD (40 tys. ludzi), wspomagane przez pododdziały Armii Czerwonej i milicję pomocniczą (*istriebitelnyje bataliony*), przeprowadziły blisko 40 tysięcy operacji przeciwko partyzantom, zabijając ponad 100 tys. i aresztując ponad 110 tys. „bandytów”, 8370 członków OUN oraz blisko 16 tys. aktywnych powstańców²²⁶.

Ogólna zmiana taktyki UPA nie spowodowała od razu spadku fali represji wobec Polaków. Szczególnie dużo akcji na przełomie lat 1944/1945 miało miejsce w obwodzie tarnopolskim (w listopadzie 23 ataki na polskie wioski, w grudniu – 55). Od wiosny 1945 r. akty terroru stawały się rzadsze.

Być może przyczyniły się do tego również ulotki dezinformacyjne, wydawane przez polskie podziemie w języki ukraińskim, w których to w imieniu UPA wzywano do walki z komunistami i pozostawienie w spokoju ludności polskiej, która nie stanowi żadnego zagrożenia dla dążeń niepodległościowych Ukrainy²²⁷.

²²⁴ E. Jaworski, *Lwów. Kleparów 1939–1945*, Warszawa 1990, s. 28; J. Jackowska, J. M. Jackowski, *op. cit.*, s. 212; G. Hryciuk, *Polacy...*, s. 388–391.

²²⁵ 22 VI 1944 r. wydano rozkaz nr 0078/42, w którym nakazywano „wysiedlić do odległych rejonów ZSRR wszystkich Ukraińców mieszkających pod niemieckimi rządami okupacyjnymi”; W. Bieszanow, *Rok 1944. Dziesięć uderzeń Stalina*, Warszawa 2009, s. 290–295; 1 IX 1944 r. pojawiły się również rozkazy UPA wstrzymujące antypolską akcję; Motyka G., *Plan: wykarczować*, „Karta” 2005, nr 46, s. 96; Idem, *Ukraińska partyzantka...*, s. 401; Idem, *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad, Warszawa 2009, s. 14–16; S. Redlich, *Razem i osobno. Polacy, Żydzi, Ukraińcy w Brzeżanach 1919–1945*, wyd. II, Sejny 2008, s. 180–181; W. Serczyk., *Historia...*, s. 347–350; K. Slepian, *Partyzanci Stalina. Radziecki ruch oporu w czasie II wojny światowej*, Poznań 2008, s. 276–278.

²²⁶ G. Motyka, *Kombinacje NKWD: UPA*, „Karta” 1998, nr 26, s. 130–131; Idem, *Ukraińska partyzantka...*, s. 261–263. Już wcześniej na Ukrainie działali partyzanci, którzy walczyli z Niemcami, UPA i AK. Według N. Chruszczowa na dzień 1 III 1944 r. na terenie USRR działało 228 oddziałów partyzanckich, liczących ok. 60 tys. ludzi; A. Gogun, *Partyzanci Stalina na Ukrainie. Nieznane działania 1941–1944*, Warszawa 2010, *passim*.

²²⁷ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 400–401.

Ogółem, według polskich historyków, liczbę osób, które zginęły w wyniku ukraińskich ataków szacuje się na 70–100 tysięcy²²⁸.

* * *

Małopolska Wschodnia i Wołyń są przykładami kilkuwiekowego dziedzictwa kultury polskiej, żydowskiej, ormiańskiej, rusińskiej (ukraińskiej) oraz niemieckiej.

Tereny te przypadły odrodzonej w 1918 r. Polsce, z czym nie mogła pogodzić się ludność ukraińska, które również rościła sobie do nich prawo.

Symbolem sporu stanie się Lwów – miasto, którego „polskości” lub „ukraińskości” w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie należy oceniać jedynie w oparciu o liczby ludności (choć te wydają się być najbardziej miarodajne). Należy wziąć pod uwagę również kwestie polityczne czy emocjonalny stosunek. Z jednej strony w kontekście historycznym polskość Lwowa jest niepodważalna, z drugiej, w mieście tym od XIX w. rozwijał się ukraiński ruch narodowy. Spowodowało to konflikt, którego eskalacją były wydarzenia II wojny światowej i masowa eksterminacja Polaków na Kresach.

Ziemie południowo-wschodnie II RP w wyniku tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow „przypadły” w 1939 r. Związкови Radzieckiemu. Podstawowym celem władz okupacyjnych było możliwe jak najszybsze zniszczenie polskiej państwowości, depolonizacja, sowietyzacja wszystkich sfer życia (politycznej, społecznej, gospodarczej i duchowej) oraz integracja zajętych terenów z ZSRR. W czerwcu 1941 r., wraz z rozpoczęciem wojny niemiecko-radzieckiej doszło do zmiany okupanta. Nie ustały represje, a Polacy zaczęli być traktowani przez Niemców głównie jako element przeciwwagi dla Ukraińców.

²²⁸ G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe...*, s. 279; G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 410–411; R. Torzecki, *Polacy...*, s. 267; W. Siemaszko, E. Siemaszko, *op. cit.*, s. 1038–1045; Por. A. Korman, *op. cit.*, s. 31–37; M. Zaremba, *Wielka trwoga Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012, s. 574.